

Integratie van ontwikkelingslanden

Nauwe economische en technische samenwerking tussen de landen binnen een bepaald gebied blijkt de laatste jaren een aantrekkelijke bezigheid te zijn waarbij allerlei moeilijkheden die daaruit voortvloeien op de koop toe worden genomen. Met de EG, EFTA en COMECON als voorbeelden zijn talrijke pogingen ondernomen om tot een zekere samenwerking te komen binnen de minder ontwikkelde gebieden. Dit resulteerde in de ANDEAN-Groep, LAFTA, EAC, RCD, CACM, ASEAN, om maar enkele bekende afkortingen te noemen.

Op het vierde wereldcongres van economen, dat in augustus 1974 in Budapest werd gehouden, bleek dat de integratie van deze ontwikkelingslanden veel te trouw het model van de geïndustrialiseerde werstere landen volgde. Deze navolging kon geen vergelijkbare positieve resultaten opleveren omdat de vereiste voorwaarden in de ontwikkelingslanden niet bestonden. Meestal is het handelsvolume binnen het integratiegebied nog erg klein in vergelijking met de handel tussen dat gebied en de geïndustrialiseerde landen buiten de groep. De meest bekende verklaring hiervoor is dat de ontwikkelingslanden meestal ongeveer dezelfde primaire producten — en dus weinig of geen complementaire goederen — voortbrengen, terwijl ze allemaal kapitaalgoederen nodig hebben die uit de geïndustrialiseerde landen moeten worden geïmporteerd. De verlaging of algehele afschaffing van de handelsbarrières tussen de ontwikkelingslanden heeft daarom weinig invloed op het intraregionale handelsvolume. Verder bestaan er ook nog grote verschillen in het ontwikkelingsniveau tussen de landen in het integratiegebied. De economisch sterke landen profiteren veelal het meeste van de integratie en de daaruit resulterende verhoogde mate van vrijhandel en van beweging van produktiefactoren binnen het integratiegebied. Zonder een weldoordacht hulpprogramma worden de zwakke landen in zo'n gebied steeds hulpelozier.

De zeer ongelijke verdeling van de baten van de integratie vormt voor deze landen dus een belangrijk probleem. Daarbij komt nog dat er soms binnen een integratiegebied landen bevinden met totaal verschillende economische systemen en met onvergelijkbare ideologieën. Economisch-politieke richtlijnen kunnen dan een onoverkomelijk struikelblok zijn. Er kunnen nog meer voorbeelden worden genoemd van het ontbreken van noodzakelijke voorwaarden om tot een succesvolle economische integratie naar westers model te geraken. Echter, de bovengenoemde zijn voldoende om te laten zien dat een effectieve economische integratie van ontwikkelingslanden een andere basis en andere doeleinden moet hebben dan in het Westen.

Het is zeker realistisch, te constateren dat juist bij economische integratie de politieke motieven een zeer belangrijke rol moeten spelen. Bij de EG vormt de economische integratie duidelijk een proces dat moet leiden tot de uiteindelijke eenwording van Europa, zowel op economisch als op politiek terrein. Zo heeft de COMECON ook haar eigen politieke beweegredenen, speciaal als een soort tegenpool van de EG, die duidelijk op de voorgrond liggen. Economische voordelen

op korte termijn zijn dan ook niet steeds te verwachten, doch dit wordt gecompenseerd door de politieke voordelen die later ook economische vruchten kunnen afwerpen. De politieke stabiliteit en eenheid in het integratiegebied vormen te zamen met een goede verstandhouding tussen de leden een gezonde basis voor verdere ontwikkeling. Bovendien vormt een verenigde groep ontwikkelingslanden altijd een sterkere onderhandelingspartner met de ontwikkelde landen dan ieder land apart.

Economische integratie van ontwikkelde landen moet anders worden benadrukt dan die van ontwikkelingslanden. In het eerste geval bestaat er een hoofdzakelijk economisch motief in het steunen van reeds bestaande industrieën, die door middel van integratie van o.a. schaafeffecten kunnen profiteren, en in het instandhouden van de steeds kleiner wordende landbouwsector. In het laatste geval dient integratie voornamelijk a. voor de herstructurering van de economie door nieuwe industrieën aan te moedigen die zich in een kleine markt niet kunnen redden, en tegelijkertijd b. voor de versterking van de dominerende landbouw door middel van projecten die verschillende streken tegelijk kunnen bedienen („river-basin-project“). Voor een succesvolle integratie is in dit geval daarom een negatieve integratie, d.w.z. de eliminering van handelsbarrières, onvoldoende. Landen van de derde wereld hebben een positieve integratie nodig. Ze moeten komen tot de formulering en toepassing van een gecoördineerd gemeenschappelijk beleid dat bevorderlijk is voor ontwikkelingsdoeleinden (soms samengevat als „developmental regionalism“). Ontwikkelingslanden in een integratiegebied moeten met elkaar niet alleen gemeenschappelijke externe tarieven overeenkomen, maar ook, en met meer nadruk, een beleid inzake de intraregionale investeringen, de buitenlandse particuliere investeringen, de intraregionale vervoersverbindingen enz.

De debatten op het genoemde congres in Budapest over de voor- en nadelen van de marktgerichte integratie van het Westen en van de plangerichte integratie van het Oosten hebben een belangrijke implicatie voor het Zuiden (de derde wereld). De te volgen weg van de integratie voor het Zuiden ligt ergens tussen deze twee modellen. De coördinatie en samenwerking van de ontwikkelingslanden moet in het kader van de integratie gedeeltelijk zijn gepland, speciaal met betrekking tot de allocatie van de te scheppen industriële activiteiten en de openbare projecten van internationaal karakter. Bij andere investeringen, op kleinere schaal, moet het marktmechanisme echter zijn rol behouden. Er moet wel voor worden gezorgd dat de geschapen baten en offers billijk onder de zwakken en sterken worden verdeeld.

Bij een dergelijke vorm van integratie komt de soevereiniteit van de landen in het geding. Dit is nog steeds een teer punt. Het schijnt dat economische integratie eigenlijk maar een onderdeel is van een politiek proces wiens resultaat voornamelijk wordt beïnvloed of misschien zelfs beslist door puur politieke factoren.

S. Panitchpakdi

Inhoud

<i>Dr. S. Panitchpakdi:</i> Integratie van ontwikkelingslanden	69
Column Centrale financiering, door Prof. Dr. N. H. Douben	71
<i>Drs. L. Hoffman:</i> De werkloosheid wordt onderschat	72
<i>Drs. C. W. Schouten:</i> Binnenlandse migratie en regionale politiek	76
<i>D. G. Schenk:</i> Het aandeel van de nationale agrarische sector in de consumptieve uitgaven aan voedings- en genotmiddelen	81
Fisconomie Fiscale problemen bij het tijdelijk uitzenden van werknemers naar het buitenland, door Drs. H. A. Kogels	84
Toets op taak Bestuurlijke problemen bij gemeentelijke investeringen, door D. A. P. W. van der Ende	86
Boekennieuws	88
Mededeling	88

Onderzoek

is nodig. Het NEI heeft zich daarop sinds 1929 gericht. Naast het pure onderzoekwerk houdt het zich bezig met het uitvoeren van opdrachten van overheden en bedrijfsleven in binnen- en buitenland. Het heeft thans ervaring op vele gebieden, in een spreiding over 50 landen. Er heeft in die periode een specialisatie plaatsgevonden, maar door de samenwerking in teams van economen, econometristen, wiskundigen, sociologen, sociaal-geografen, stedenbouwkundig ingenieurs en civiel-ingenieurs wordt een brede aanpak van de problemen gewaarborgd.

Redactie

Commissie van redactie: H. C. Bos, R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers, P. J. Montagne, J. H. P. Paelinck, A. de Wit.
Redacteur-secretaris: L. Hoffman.
Redactie-medewerkster: Mej. J. Koenen.

Adres: Burgemeester Oudlaan 50, Rotterdam-3016; kopij voor de redactie: postbus 4224.
Tel. (010) 14 55 11, toestel 3701.
Bij adreswijziging s.v.p. steeds adresbandje meesturen.

Kopij voor de redactie: in tweevoud, getypt, dubbele regelafstand, brede marge.

Abonnementsprijs: f. 109,20 per kalenderjaar (incl. 4% BTW); studenten f. 67,60 (incl. 4% BTW), franco per post voor Nederland, België, Luxemburg, overzeese rijkdelen (zeepost).

Betaling: Abonnementen en contributies (na ontvangst van stortings/giro-acceptkaart) op girorekening no. 122945 i.n.v. Economisch Statistische Berichten te Rotterdam.

Losse nummers: Prijs van dit nummer f. 3,- (incl. 4% BTW en portokosten). Bestellingen van losse nummers uitsluitend door overmaking van de hierboven vermelde prijs op girorekening no. 8408 i.n.v. Stichting het Nederlands Economisch Instituut te Rotterdam met vermelding van datum en nummer van het gewenste exemplaar. Abonnementen kunnen ingaan op elke gewenste datum, maar slechts worden beëindigd per ultimo van een kalenderjaar.

Advertenties: B.V. Koninklijke Drukkerijen Roelants - Schiedam
Lange Haven 141, Schiedam.
tel. (010) 260 260, toestel 908.

Stichting
Het Nederlands Economisch Instituut

Adres: Burgemeester Oudlaan 50,
Rotterdam-3016; tel. (010) 14 55 11.

Onderzoekafdelingen:

Arbeidsmarktonderzoek
Balanced International Growth
Bedrijfs-Economisch Onderzoek
Economisch-Technisch Onderzoek
Vestigingspatronen
Macro-Economisch Onderzoek
Projectstudies Ontwikkelingslanden
Regionaal Onderzoek
Statistisch-Mathematisch Onderzoek
Transport-Economisch Onderzoek

Centrale financiering

Ruim tien jaar bemoeit de centrale overheid in Nederland zich nu, op grond van een wettelijke regeling, met de financiering van de kapitaaluitgaven der gemeenten en provincies. Naast het veiligstellen van een redelijk niveau van investeringen van deze lagere publiekrechtelijke lichamen is ook de financiering met monetaire middelen door de lagere overheid één van de overwegingen geweest om de centrale overheid te doen ingrijpen op dit vlak. De schuldpolitiek van het rijk, die — als element van de monetaire politiek — in het verleden gemakkelijk in haar effectiviteit kon worden belemmerd door financieringsfiguren van de lagere overheid die niet waren afgestemd op het monetaire beleid van de centrale overheid, heeft door de Wet Kapitaaluitgaven Lagere Publiekrechtelijke Lichamen aan betekenis gewonnen.

De toepassing van deze wet heeft tot nu toe voornamelijk betrekking gehad op situaties van *conjuncturele* aard. Het is dan ook primair een wettelijke regeling die tot de stabilisatie-instrumenten voor de korte-termijnproblemen dient te worden gerekend. Maar tussen korte-, middellange- en lange-termijnontwikkelingen bestaan in de werkelijkheid verbanden en samenhangen, die in het kader van deze wettelijke regeling niet geheel of voldoende adequaat zijn te vangen. Er kan niet worden ontkend, dat de lagere overheden met hun investeringsbeleid de bestedingen in enkele specifieke sectoren van het economische leven in belangrijke mate kunnen beïnvloeden. Evenmin kan worden veronachtzaamd dat investeringen een schakel vormen tussen de korte termijn van het heden en de middellange termijn van de (nabije) toekomst. En om in de komende jaren de sociaal-culturele en de economische structuur van Nederland veilig te stellen worden hoge eisen gesteld aan het investeringsbeleid van de lagere overheden. Lokale en regionale kapitaaluitgaven dienen gecoördineerd tot stand te komen

met het oog op een aanvaardbare ontwikkeling op langer zicht. Vandaar dat ze dienen te passen in een consistent plan voor de gehele volkshuishouding.

De huidige wet heeft weinig oog voor deze meer *structurele* aspecten van de financiering der kapitaaluitgaven. Wellicht is haar doelstelling (en reikwijdte) in de aanvang ook bewust beperkt geworden tot het aspect van de kapitaalmarkt. Het beleid ten aanzien van de ruimtelijke ordening en de sector structuurpolitiek komen waarschijnlijk ook meer in aanmerking om deze facetten van het financieringsgebeuren der kapitaaluitgaven van de lagere overheid in ogenschouw te nemen. Toch lijkt het voor de werking van de wet in de praktijk geen ideale situatie, dat met de *programma*-effecten van de kapitaaluitgaven zo weinig rekening wordt gehouden. En ofschoon ook hier de soep wel niet zo heet zal worden gegeten als ze wordt opgediend, is daarmee niet gezegd dat het geen aanbeveling zou verdienen de gevolgen voor de tot stand te brengen voorzieningen wat meer te betrekken in de overwegingen die gelden bij de beoordeling van de financiering.

Voorlopig ziet het er niet naar uit dat in de wet de aard van de voorzieningen, die gefinancierd worden, meer aandacht krijgt. In een onlangs aan de Tweede Kamer verzonden nota zet de regering haar voornemen uiteen enkele wijzigingen aan te brengen in de bedoelde wet. Daarbij gaat het vooral om de mogelijkheden tot verruiming van de criteria die centrale financiering beogen. Volgens het huidige artikel 5 van deze wet kan de regering alleen besluiten over te gaan tot het regiem van de centrale financiering, indien de verantwoordelijke bewindslieden van mening zijn dat

de kapitaalmarkt tekenen van overspanning vertoont. Thans wordt voorgesteld een uitbreiding te aanvaarden in die zin, dat centrale financiering ook zal kunnen worden gehanteerd om economische verstoringen in de volkshuishouding tegen te gaan. Ongewenste ontwikkelingen in de bestedingen, de werkgelegenheid en de betalingsbalans worden als mogelijke nieuwe criteria genoemd.

Van regeringswege wordt nu dus voorgesteld om de voorschriften, die de financiering der kapitaaluitgaven regelen, uit te breiden tot een effectiever instrument van de economische politiek. Voor zover hiermee het *conjunctuur*-politieke instrumentarium wordt uitgebreid is het gevaar niet denkbeeldig, dat de investeringen van de lagere overheid nog meer vanuit het bestedings-effect worden beoordeeld dan thans gebruikelijk is. Dat betekent dat een zware wissel wordt getrokken op de investeringsplanning van gemeenten en provincies. En ook al krijgt het rijk de wettelijke verplichting een redelijk peil van nieuwe investeringen van de lagere overheid te garanderen, dan nog zal het investeringsbeleid op middellange termijn voor de lagere overheid een moeilijke opgave worden.

De verandering van enkele artikelen uit de Wet Kapitaaluitgaven Lagere Publiekrechtelijke Lichamen in bovenbedoelde zin, zal de effectiviteit van de centraal gevoerde economische politiek in macro-opzicht ten goede kunnen komen, maar laat minder ruimte aan gedecentraliseerd genomen beslissingen op bestuurlijk niveau. Op deze wijze scheidt de economische politiek nieuwe conflicten als het gaat om beslissingen aan de basis van het bestuur. Echte democratisering van de besluitvorming vindt blijkbaar gauw zijn grenzen in de verantwoordelijkheid voor het totaalbeleid.

De werkloosheid wordt onderschat

DRS. L. HOFFMAN

De werkloosheid wordt in Nederland onderschat. In dit artikel berekent de redacteur-secretaris van ESB dat de werkloosheid eind 1974 4,5 maal zo groot was als eind 1970 en niet 3,3 maal zo groot, zoals is af te leiden uit de officiële statistieken. Deze onderschatting wordt veroorzaakt doordat in de totale werkloosheidsaantallen onvoldoende rekening wordt gehouden met de werkloosheidsduur, die de laatste jaren behoorlijk blijkt te zijn toegenomen. De auteur komt tot deze conclusie na een kwalitatieve beschouwing, waarin duidelijk wordt gemaakt dat het vrijwel onmogelijk is de totale werkloosheid door middel van één cijfer weer te geven.

Eind 1974 telde Nederland ca. 181.000 werklozen. Jaren geleden werd dit aantal voor onmogelijk gehouden. Degene die het had durven uitspreken, zou zijn gestenigd. Het is onzeker of het aantal werklozen dit jaar sterk zal teruglopen. Het aantal van 181.000 is trouwens niet meer dan een getal. Het stelt een statistisch geregistreerde hoeveelheid voor. Het is dus mogelijk dat vele werklozen niet worden meegeteld. De niet-geregistreerden noemen we de verborgen werklozen. Waar bevinden deze zich? Er zijn een aantal mogelijkheden.

1. Het is een publiek geheim dat veel oudere werknemers voor wie geen emplooi bestaat en ook moeilijk emplooi zal worden gevonden krachtens de Wet Arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO) en Bijstandswet een uitkering ontvangen.
2. Gehuwde werkende vrouwen en parttimers die werkloos zijn geworden, laten zich niet steeds als werklozen inschrijven.
3. Gehuwde vrouwen en jongeren die kort geleden de school hebben verlaten, stellen vanwege de grote werkloosheid het zoeken naar een baan uit en worden niet in de registratie meegenomen.
4. Een aantal werknemers dat in de ziektewet loopt, zal nooit meer in het produktieproces worden opgenomen, maar wordt nog niet tot de groep werklozen gerekend.
5. Een aantal werknemers wordt niet ontslagen, hoewel het om efficiency-redenen wel zou moeten. Een bedrijf dat deze werknemers in dienst heeft zal pas tot ontslag overgaan indien zijn rendement sterk wordt aangetast.
6. Voor een aantal werknemers wordt in bepaalde gevallen werktijdverkorting aangevraagd. Dit aantal wordt niet tot de werklozen gerekend.

Er zijn uiteraard ook werklozen die eigenlijk niet werkloos zijn, maar stiekum tegen een beloning aan het werk zijn. Het is onmogelijk, rekening houdend met al deze mogelijkheden, tot een exact juiste schatting van de werkloosheid te komen 1). Om een doeltreffende arbeidsmarktpolitiek te kunnen voeren, zouden we het juiste aantal eigenlijk wel moeten weten. We zullen ons evenwel van grove schattingen moeten bedienen.

Voor een doeltreffende arbeidsmarktpolitiek is het wel noodzakelijk, maar niet voldoende slechts het juiste aantal werklozen te weten. We moeten ook de volgende indelingen kennen:

1. de verdeling in mannen en vrouwen;
2. de regionale verdeling;
3. de verdeling naar beroepsgroepen en bedrijfstakken;
4. de verdeling naar leeftijd;
5. de verdeling naar werkloosheidsduur.

Indien al deze gegevens bekend zijn, heeft de overheid voldoende inzicht in de structuur van de werkloosheid en kan met de structurele werkloosheidsbestrijding een aanvang worden gemaakt. Een doeltreffende arbeidsmarktpolitiek behoeft overigens niet alleen gegevens over de werkloosheid, maar ook gegevens over vele vraag- en aanbodfactoren, ingedeeld volgens de bovengenoemde vijf criteria. In dit artikel beperk ik mij tot de werkloosheidsgegevens. Over alle vijf genoemde verdelingen bestaan er statistieken, die veelal vrij recent zijn. Dit wetende, stelt het teleur dat er zo weinig mee wordt gedaan.

Werklozenaantal, onduidelijke maatstaf

Zelfs al zouden we alle open en verborgen werklozen kunnen registreren, dan is het toch nog onmogelijk de werkloosheid met behulp van één cijfer weer te geven. Het feit dat Nederland eind vorig jaar ca. 181.000 werklozen telde, dat is ruim 4% van de totale beroepsbevolking, geeft niet meer dan een globale indicatie van de werkloosheid. Het getal 181.000 zegt alleen maar dat 181.000 personen op een bepaald tijdstip werkloos waren. Die 181.000 personen zijn een samenraapsel van timmerlieden, typistes, sociologen, metaalbewerkers, vliegeniers, civieltechnici, economen enz. Bovendien verschillen de leeftijd en de werkloosheidsduur van dit heterogene geheel.

Desondanks wordt in de economische politiek veelal uitgegaan van een dergelijk op heterogene wijze samengesteld getal. Zie bijvoorbeeld de werkloosheidsramingen van het Centraal Planbureau. Nu vooral de structurele component in de werkloosheid steeds groter wordt, is het mijns inziens zinvol ten behoeve van een effectieve werkloosheidsbestrij-

1) Prof. Dr. A. Heertje kwam onlangs tot een schatting van 350.000 werklozen. Zie: A. Heertje, *Werkgelegenheidsbeleid: van Keynes naar Marx, Beleid en Maatschappij*, oktober/november 1974, blz. 283.

ding het werklozenaantal te homogeniseren. Dit kan in principe op twee manieren.

1. Verzamel gegevens waaruit de structuur van de werkloosheid blijkt. Dit kan met behulp van de eerdergenoemde vijf verdelingen. Het is bijv. mogelijk voor iedere regio de aantallen werklozen te verdelen naar bepaalde beroepsgroepen, uitgesplitst naar geslacht, leeftijd en werkloosheidsduur.
2. Druk de werkloosheid uit in een geldbedrag. Omdat de werkloosheid per beroepsgroep bekend is, moet het mogelijk zijn met behulp van de in die beroepsgroep verdiende lonen het totaal aan gedeelde looninkomens en productie te bepalen. Op deze wijze wordt een heteroog gezelschap uitgedrukt in een homogeen bedrag. Deze aanpak lijkt mij voor een macro-economische behandeling van de werkloosheidsproblematiek te verkiezen boven de huidige aanpak van het bij elkaar optellen van werklozen.

Beide manieren vereisen veel rekenwerk. Ik zal daarom in dit artikel geen poging doen om ze toe te passen. Toch zal ik proberen tot een gewijzigde berekening te komen van het werklozenaantal, ten einde enigszins tegemoet te komen aan de bezwaren die kleven aan de huidige totale werkloosheidscijfers.

In november 1974 telde Nederland 154.000 werklozen 2). De duur van hun werkloosheid maakt voor de economische ontwikkeling veel uit. Indien allen slechts één maand werkloos zouden zijn, zou er nauwelijks een werkloosheidsprobleem bestaan. Deze maand zouden we kunnen beschouwen als de periode die nodig is om van werkkring te veranderen. Nederland zou in dat geval dus 154.000 frictiewerklozen kennen. Zelfs indien er iedere maand een gelijk aantal werklozen een maand werkloos zou zijn, zou de werkgelegenheids-situatie niet ernstig zijn. Dit aantal zou slechts wijzen op een grote beroepsmobiliteit. De werkgelegenheids-situatie wordt ernstig indien de werkloosheidsduur langer dan een maand wordt doordat de werklozen steeds moeilijker een andere werkkring kunnen vinden. De werkloosheidsduur is dus een zeer belangrijke component van de werkloosheid.

Tabel 1 vermeldt de procentuele verdeling van de werklozen naar werkloosheidsduur voor mannen en vrouwen van november 1970 t/m november 1974. Duidelijk is te zien dat de werkloosheidsduur langer is geworden. In november 1970 was 72% van de mannelijke werklozen minder dan drie maanden werkloos en 16% langer dan zes maanden. In november 1974 bedroegen deze percentages resp. 59 en 26.

Globaal gezien nam de werkloosheidsduur vooral toe t/m februari 1974. Daarna trad een zekere stabilisatie in.

Tabel 1. Procentuele verdeling van de werklozen naar werkloosheidsduur voor mannen en vrouwen

Mannen	Minder dan 1 maand	1 tot 3 maanden	3 tot 6 maanden	6 tot 12 maanden	Langer dan 12 maanden
november 1970	41	31	11	8	8
november 1971	44	33	11	7	5
november 1972	31	32	16	12	8
november 1973	31	30	14	11	13
februari 1974	21	38	22	9	9
mei 1974	21	27	22	17	12
augustus 1974	23	28	17	17	15
november 1974	27	32	16	12	14

Vrouwen	Minder dan 1 maand	1 tot 3 maanden	3 tot 6 maanden	6 tot 12 maanden	Langer dan 12 maanden
november 1970	32	38	15	8	7
november 1971	33	38	14	8	7
november 1972	28	38	16	9	7
november 1973	27	38	17	9	9
februari 1974	22	32	25	12	9
mei 1974	24	30	20	16	11
augustus 1974	30	33	16	11	10
november 1974	24	38	19	10	9

Herberekening

Tabel 2 geeft het aantal werklozen weer in personen en in indexcijfers. Van november 1970 t/m november 1974 was er sprake van ruim een verdrievoudiging van het totaal aantal werklozen, terwijl de totale beroepsbevolking in Nederland nauwelijks toenam. Deze verdrievoudiging zegt evenwel weinig omdat we zoëven hebben gezien dat de werkloosheidsduur langer is geworden. Degene die beweert dat de werkloosheid driemaal zo groot is geworden, vergelijkt appels met peren. Zonder de werkloosheidsduur bij deze vergelijking te betrekken, is bovendien geen uitspraak te doen over de ernst van de werkloosheid. Het is immers mogelijk dat een vervel-voudiging van de werkloosheid gepaard gaat met een verkorting van de werkloosheidsduur. Dat er in feite geen verkorting optrad, blijkt uit tabel 1.

Tabel 2. Aantal werklozen

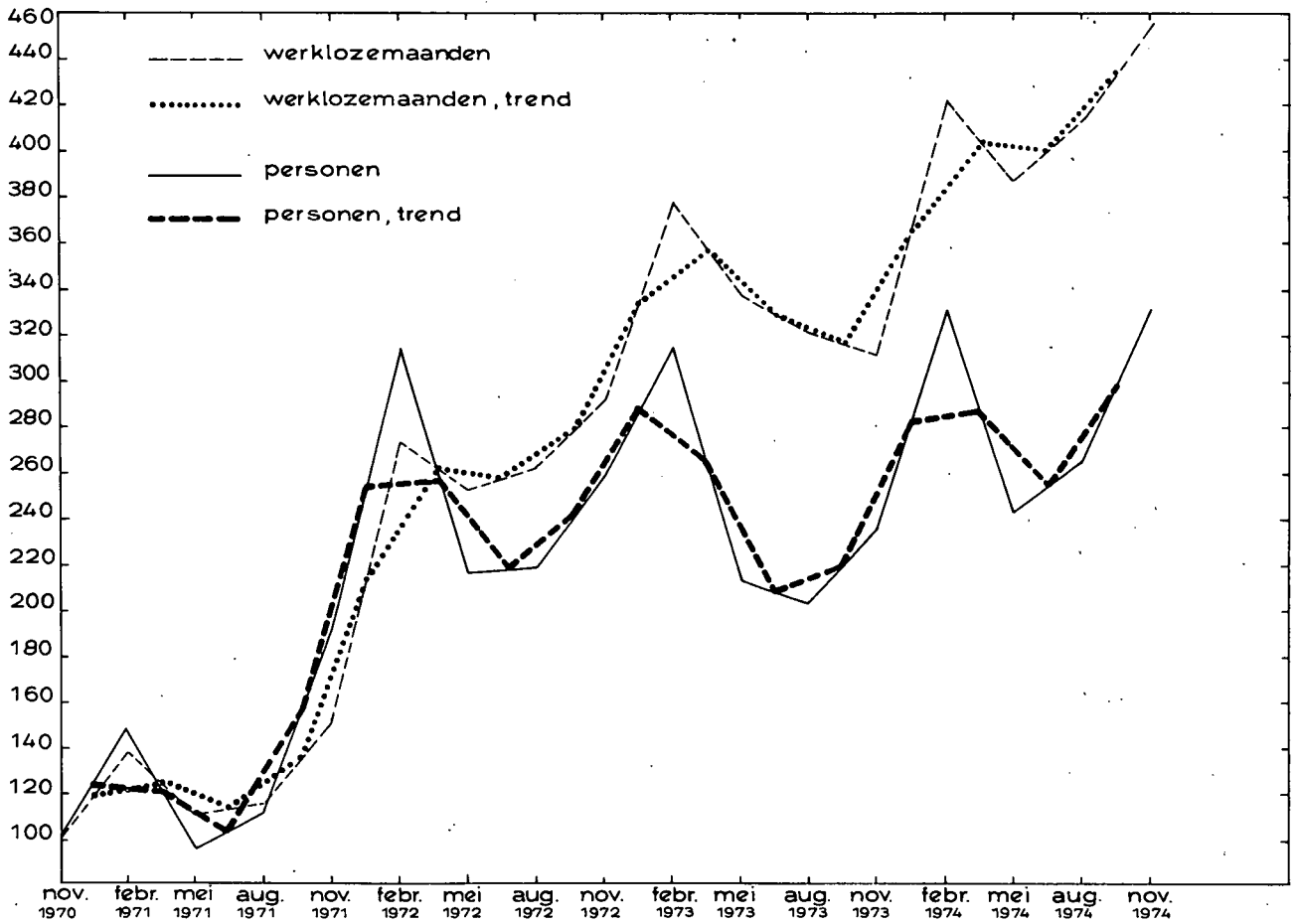
	Mannen		Vrouwen		Totaal	
	personen	november 1970=100	personen	november 1970=100	personen	november 1970=100
november 1970	35.989	100	10.735	100	46.724	100
februari 1971	54.036	150	10.624	99	64.660	138
mei 1971	34.781	97	8.729	89	43.510	111
augustus 1971	40.320	112	11.448	107	51.768	111
november 1971	68.868	191	14.785	138	83.653	179
februari 1972	113.860	316	15.889	148	129.749	278
mei 1972	77.946	217	13.382	125	91.328	195
augustus 1972	79.017	220	18.593	173	97.610	209
november 1972	93.277	259	21.311	199	114.588	245
februari 1973	113.750	316	21.146	197	134.896	289
mei 1973	77.262	215	17.426	162	94.688	203
augustus 1973	73.810	205	22.336	208	96.146	206
november 1973	85.291	237	24.440	228	109.731	235
februari 1974	119.392	332	25.383	236	144.775	310
mei 1974	87.949	244	21.570	201	109.519	234
augustus 1974	95.868	266	30.470	284	126.338	270
november 1974	119.437	332	34.771	324	154.208	330

Om de werkloosheid op een aantal tijdstippen met elkaar te vergelijken, heb ik elk werkloosheidsaantal gewogen met de werkloosheidsduur per klasse en wel op de volgende manier. Ik ga ervan uit dat twee personen die ieder één maand zonder werk zijn even zwaar tellen als één persoon die twee maanden werkloos is. Het aantal werklozen is daarom voor iedere maand vermenigvuldigd met de werkloosheidsduur. We stuiten daarbij op de moeilijkheid dat het CBS slechts gegevens publiceert over de volgende klassen van inschrijvingsduur: minder dan 1 maand; tussen 1 en 3 maanden; tussen 3 en 6 maanden; tussen 6 en 12 maanden; langer dan 12 maanden. Ik ben ervan uitgegaan dat het aantal werklozen in elke klasse gelijkmatig over de betreffende klasseperiode is verdeeld, zodat het aantal werklozen in de eerste vier klassen vermenigvuldigd moet worden met resp. 0,5, 2, 4,5 en 9.

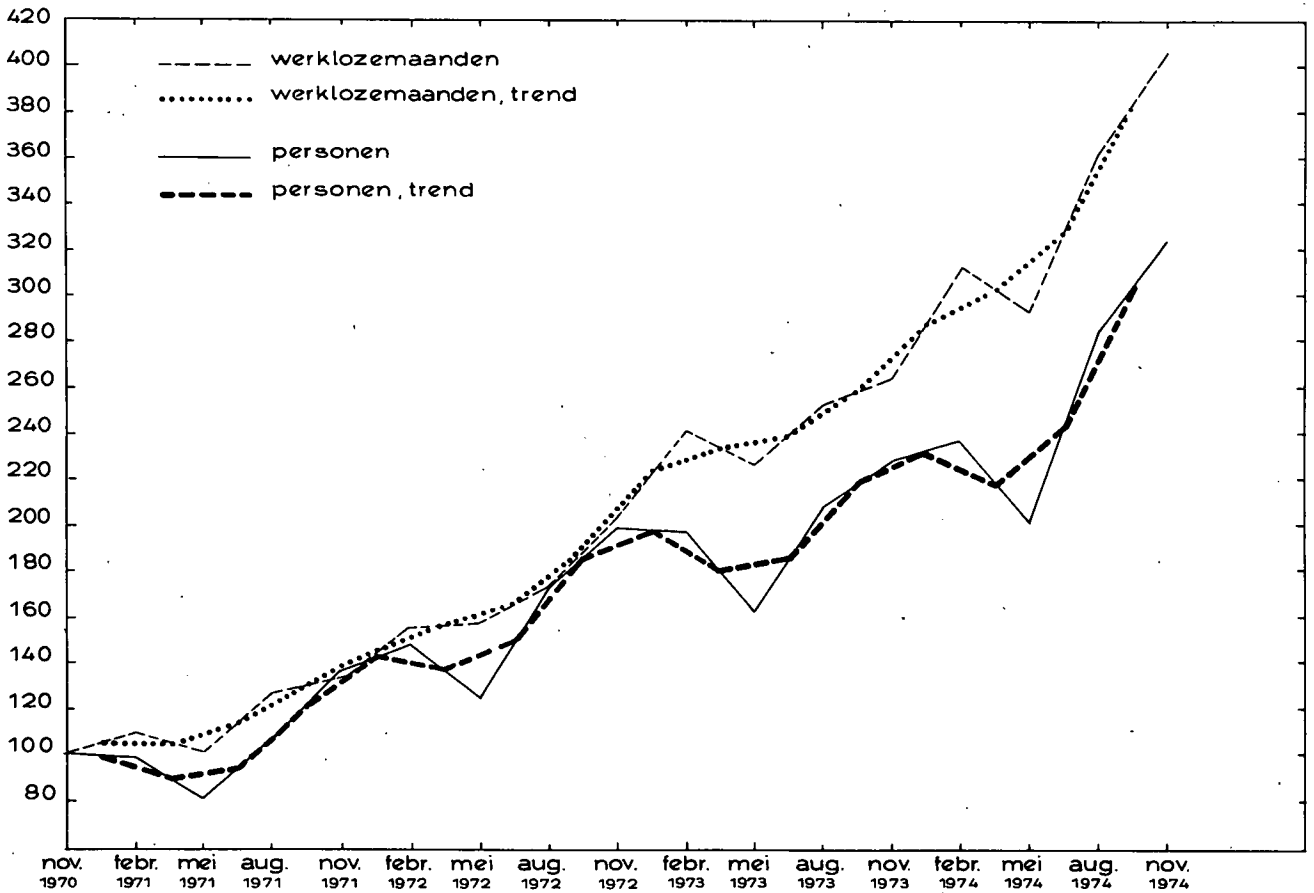
De laatste klasse moet anders worden aangepakt. Volgens informatie die ik van het Ministerie van Sociale Zaken ontving, bedroeg de werkloosheidsduur voor mannen eind 1973 in de laatste klasse gemiddeld 20,2 maanden en voor vrouwen gemiddeld 20,5 maanden. Ik ben ervan uitgegaan dat vóór eind 1973 dezelfde werkloosheidsduur voor deze klasse van toepassing was. Omdat met globale cijfers wordt gewerkt, heb ik voor deze klasse tot 1974 het aantal werkloze mannen en vrouwen vermenigvuldigd met resp. 20 en 21. De laatste tijd wordt steeds weer verkondigd dat het aantal langdurig werklozen toeneemt. Ik ben er daarom van uitgegaan dat de werklozen die in november 1973 in de laatste klasse zaten, daar in februari 1974 nog in zaten. Het vermenigvuldigd is dan 23. Tot en met mei 1974 wordt dit constant verondersteld. In augustus en november 1974 wordt aangenomen dat het 26 moet zijn. Het is jammer dat hierover geen

2) Als bron van de cijfers is gebruikt: Ministerie van Sociale Zaken, *Maandverslag Arbeidsmarkt*, diverse maanden; CBS, *Sociale Maandstatistiek*, diverse maanden.

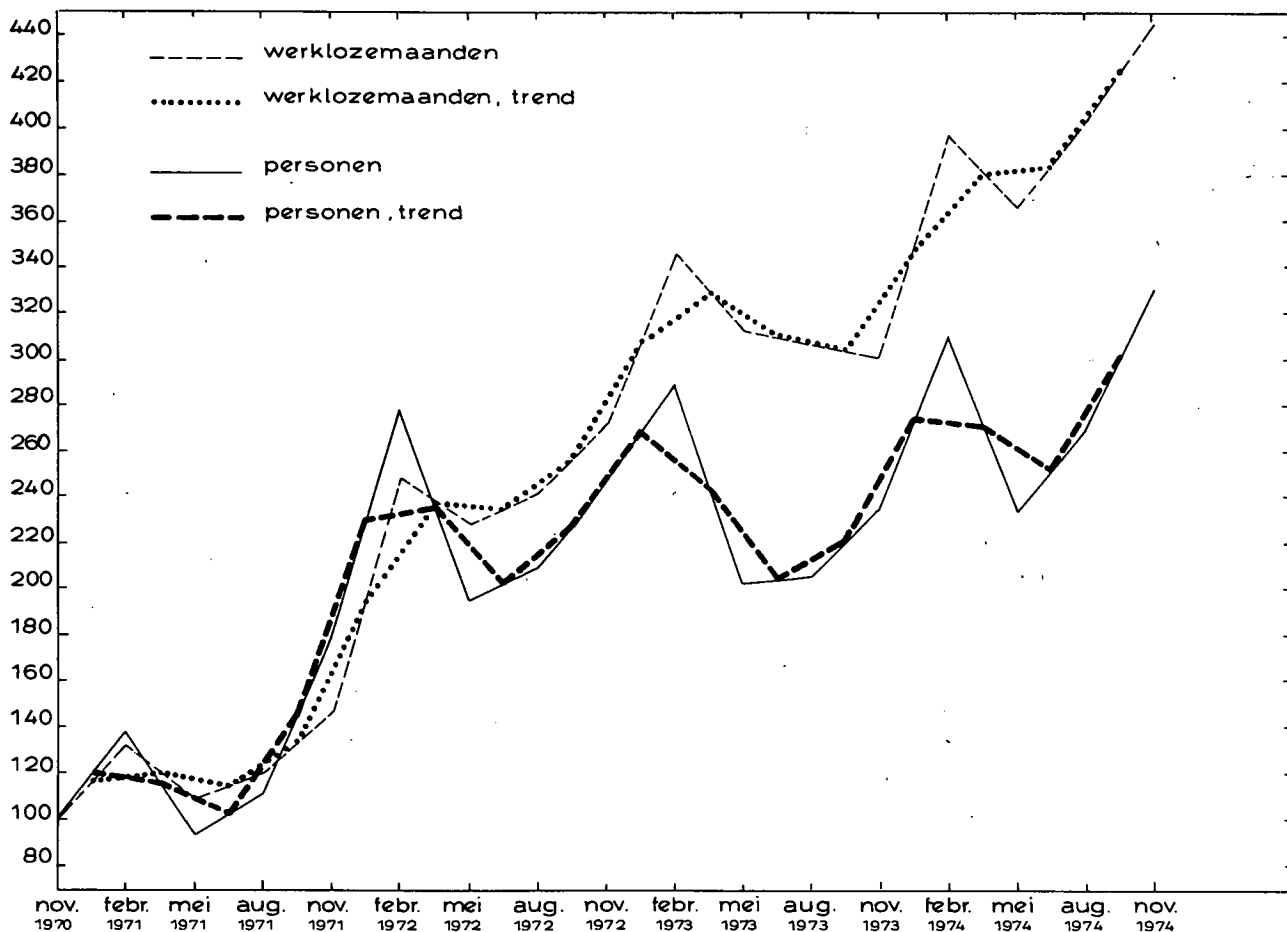
Figuur 1. Werkloosheid van mannen

Figuur 2. Werkloosheid van vrouwen

Figuur 3. Totale werkloosheid

gegevens worden gepubliceerd. Het is nu mogelijk het totaal aantal werklozen te herleiden tot „werklozemaanden”, zodat de werkloosheid op diverse tijdstippen beter vergelijkbaar wordt: de verschillen in werkloosheidsduur zijn in feite geëlimineerd.

Onderschatting

De resultaten van mijn berekeningen staan in de tabellen 2 en 3 en in de figuren 1, 2 en 3. De conclusies zijn schrikbarend. Het aantal werklozemaanden beliep in november 1970 en november 1974 resp. 177.000 en 788.000, terwijl het aantal werklozen resp. 47.000 en 154.000 bedroeg. Hoewel volgens het CBS de werkloosheid in november 1974 3,3 maal zo groot was als in november 1970, bleek ze in werkelijkheid 4,5 maal zo groot te zijn. Deze extra toename van de werkloosheid is het gevolg van de langer wordende werkloosheidsduur. Tabel 1 gaf daarvan reeds een indicatie. Uit de figuren blijkt dat deze verlenging begonnen is omstreeks mei 1972 (zie vooral de trendlijnen). Vanaf dat tijdstip gaan de lijnen, voorstellende het aantal werkloze personen, en het aantal werklozemaanden sterk uiteenlopen. Tevens blijkt dat vanaf mei 1974 geen verlenging van de werkloosheidsduur is opgetreden. Deze conclusies worden ook verkregen door per maand het aantal werklozemaanden te delen door het aantal werklozen. Het dan verkregen verhoudingsgetal is een maatstaf voor de werkloosheidsduur, maar mag niet worden beschouwd als de gemiddelde werkloosheidsduur. Immers, wil men de gemiddelde werkloosheidsduur bepalen, dan moet men niet uitgaan van de werklozen in de diverse klassen van werkloosheidsduur, maar van de personen waarvoor de arbeidsbemiddeling is gestaakt doordat deze een werkkring hebben gevonden of die om een andere reden niet meer als werklozen worden geregistreerd. Een andere conclusie die uit de

Tabel 3. Aantal werklozemaanden

	Mannen		Vrouwen		Totaal	
	werklozemaanden	november 1970=100	werklozemaanden	november 1970=100	werklozemaanden	november 1970=100
november 1970	136.256	100	40.894	100	177.149	100
februari 1971	189.352	139	46.834	115	236.186	133
mei 1971	151.464	111	41.110	101	192.574	109
augustus 1971	159.824	117	51.986	127	211.810	120
november 1971	206.266	151	51.911	134	261.168	147
februari 1972	373.075	274	63.730	156	436.805	247
mei 1972	345.081	253	60.513	148	405.593	229
augustus 1972	357.845	263	70.969	174	428.813	242
november 1972	397.811	292	83.511	204	481.322	272
februari 1973	514.599	378	98.740	241	613.339	346
mei 1973	461.137	338	92.433	226	553.569	312
augustus 1973	439.345	322	103.621	253	542.966	307
november 1973	425.497	312	107.972	264	533.469	301
februari 1974	575.140	422	128.136	313	703.276	397
mei 1974	528.284	388	119.764	293	648.048	366
augustus 1974	565.988	415	148.132	362	714.119	403
november 1974	621.764	456	165.775	405	787.538	445

grafieken kan worden getrokken, is dat de werkloosheidsontwikkeling bij de vrouwen gelijkmatiger verloopt dan bij de mannen.

Uit bovenstaande berekeningen kan worden geconcludeerd dat de Nederlandse werkloosheid behoorlijk wordt onderschat. Niet mag worden geconcludeerd dat thans voor het eerst is aangetoond in welke mate de werkloosheidsduur is verlengd. Het CBS publiceert hierover — zoals uit dit artikel blijkt — reeds vanaf 1970 gegevens. Wij mogen aannemen dat de regering daarmee bij haar beleid rekening heeft gehouden. Het is overigens wel opvallend dat nooit publikaties zijn verschenen waarin de werkloosheidsduur systematisch in kaart is gebracht, zelfs niet op de simpele wijze als in dit artikel is geschied.

L. H.

Binnenlandse migratie en regionale politiek

DRS. C. W. SCHOUTEN*

In een vorig artikel 1) hebben wij aandacht besteed aan de „Regionale doorlichting van Nederland” 2), waarbij in het bijzonder de positie van het Westen des lands – de provincies Noord- en Zuid-Holland en Utrecht – onder de loep werd genomen. Aangezien het een hachelijke zaak is, regio's te beoordelen aan de hand van – al of niet tot indexen gecombineerde – cijferreeksen, zullen wij in dit artikel ter aanvulling op het gepresenteerde materiaal uit de Regionale doorlichting aandacht besteden aan de uitkomsten van een aantal enquêtes, die zich bezighouden met bestaande voorkeuren voor de verscheidene landsdelen en/of provincies. Vervolgens zullen wij de naoorlogse ontwikkeling van de interprovinciale migratie onder de loep nemen, in het bijzonder in de periode 1968-1972. Met behulp van enige correlatieberekeningen zullen wij de eigenschappen trachten op te sporen die, zuiver statistisch gezien, de vestigings- respectievelijk vertrekprovincies kenmerken. Deze berekeningen dragen een verkennend karakter; de uitkomsten kunnen echter van belang zijn met het oog op de constructie van regionale modellen in de toekomst. Tenslotte zullen enige ideeën naar voren worden gebracht ten aanzien van het te voeren regionale beleid.

Het imago van de westelijke provincies

RPD-onderzoek naar woonmilieus

Uit een in opdracht van de Rijksplanologische Dienst gehouden onderzoek (voorjaar 1972) komt ten aanzien van de gewenste woonprovincie een beeld naar voren, zoals vermeld in tabel 1 3).

Tabel 1. Gewenste versus huidige provincie

	Gewenste woonprovincie (in % van alle ondervraagden)	Huidige woonprovincie
Groningen	3	5
Friesland	5	4
Drenthe	6	3
Overijssel	7	7
Gelderland	19	11
Utrecht	6	6
Noord-Holland	12	18
Zuid-Holland	11	25
Zeeland	4	3
Noord-Brabant	13	11
Limburg	9	7
Geen provincie genoemd	5	—

(Voor dit onderzoek werd een representatieve steekproef getrokken van de Nederlandse gezinsbevolking en alleenstaanden; N = 3183).

De grootste positieve discrepantie tussen gewenste en huidige woonprovincie treft men aan bij Gelderland en Drenthe, de grootste negatieve discrepantie bij Zuid- en Noord-Holland. Laconiek merkt de RPD op, dat, wanneer deze voorkeuren voor provincies geëffectueerd zouden worden, Zuid-Holland tot minder dan de helft van het huidige bevolkingsaantal zou dalen. Verder valt op, dat Utrecht „quite speelt” en er dus veel beter afkomt dan de beide andere westelijke provincies.

Deze resultaten vertonen een grote overeenkomst met de uitkomsten van eerdere enquêtes met een meer beperkte opzet, gehouden onder respectievelijk hogere en middelbare employés 4) en onder Utrechtse geografie-studenten 5).

Hoe denkt de westerling er zelf over?

Hoe de westerling zélf zijn landsdeel beoordeelt, is op te maken uit een onderzoek, dat in opdracht van de Bestuurscommissie Noorden des Lands en de Rijksplanologische Dienst werd gehouden 6).

Als grootste voordelen van het Westen komen naar voren: werkgelegenheid, uitgaansmogelijkheden, mogelijkheden voor winkelen, mogelijkheden tot het opdoen van nieuwe kennissen en het leggen van contacten. Verder worden de onderwijsvoorzieningen en de carrièremogelijkheden er hoger aangeslagen.

Als nadelen van het Westen worden genoemd: onvoldoende leefruimte, dure huisvesting, geringe recreatiemogelijkheden in de vrije natuur, duurte, lucht- en watervervuiling. Ook wordt de werksfeer in de bedrijven er minder goed geacht. Een en ander wordt nader gespecificeerd in tabel 2.

* De auteur is medewerker bij het Stafbureau Statistiek van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk.

1) De regionale doorlichting van Nederland. Achtergronden en uitkomsten, ESB, 15 januari 1975, blz. 52-56.

2) Regionale doorlichting van Nederland, een verkenning van gegevens ten behoeve van de beleidsvorming op maatschappelijk en cultureel gebied, Statistisch Cahier 13, Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, Stafbureau Statistiek, Rijswijk, 1973.

3) Onderzoek naar woonmilieus; samenvatting van de resultaten, publikatie '73-5, Rijksplanologische Dienst, 's-Gravenhage, 1973.

4) Sollicitatiegedrag en sollicitatiemotieven, een studie naar feiten, opvattingen en achtergronden bij het zoeken naar een nieuwe functie door hoger en middelbaar personeel, IMAR, Amsterdam, 1971.

5) J. Hauer, Mental Maps: een onderzoek naar de woonvoorkeur van een aantal geografiestudenten, Bulletin van het Geografisch Instituut van de Rijks Universiteit te Utrecht, 1970, nr. 8, blz. 155-165.

6) Het beeld van het Noorden des lands; onderzoek in opdracht van de Bestuurscommissie Noorden des Lands en de Rijksplanologische Dienst, NV v/h Nederlandse Stichting voor Statistiek, 's-Gravenhage, 1971. Het onderzoek is uitgevoerd door ondervraging van 1869 personen van 18 jaar en ouder in het Westen des lands, excl. het gebied boven Alkmaar.

Tabel 2. Opvattingen van bewoners van het Westen omtrent de levensomstandigheden in de diverse landsdelen, in procenten van het aantal ondervraagden

Beweringen betreffende het Westen, Noorden, Oosten en Zuiden des lands	Helemaal mee eens + wel mee eens voor zover betreft:			
	Westen	Noorden	Oosten	Zuiden
Je kunt er voor niet te veel geld een geschikte woning krijgen.....	8	57	47	45
Je hebt er leefruimte; er is voldoende speel- en wandelruimte gelaten in de woonwijken.....	20	64	65	63
De onderwijsvoorzieningen zijn er minder goed.....	11	19	16	17
Je kunt er gezellig uitgaan (op het gebied van toneel, concert e.d.).....	86	33	34	59
Je kunt er geen carrière in je werk opbouwen.....	18	27	22	22
Je kunt er prettig winkelen.....	91	50	49	66
Je kunt er gemakkelijk nieuwe kennissen opdoen.....	67	28	42	66
Het leven is er duur.....	86	50	50	54
Je kunt er gemakkelijk een goed contact krijgen met de mensen.....	65	27	43	66
Lucht- en watervervuiling is hier geen probleem.....	7	40	38	30
De werksfeer in de bedrijven is daar minder prettig.....	17	11	7	7
Je kunt er gemakkelijk passend werk vinden.....	80	20	27	30
Er zijn allerlei mogelijkheden om een weekend of vakantie in de vrije natuur door te brengen.....	47	76	87	89

Analyse van de binnenlandse migratiesaldi

A. Migratie en leefbaarheid

Ter Heide heeft met betrekking tot migratiefactoren een algemene regel geformuleerd 7): Migratie treedt op als de potentiële migranten weten, dat zij op deze wijze tot een verbetering van hun levensomstandigheden kunnen komen. Voorwaarden voor het optreden van migratie zijn:

- het bestaan van interregionale verschillen;
- de bekendheid met het bestaan van deze verschillen via communicatie;
- de positieve waardering van de situatie in het potentiële vestigingsgebied.

Interregionale verschillen kunnen, aldus Ter Heide, worden toebedeeld aan vier levenssferen:

- de economische sfeer (de sfeer van het werk);
- de woonsfeer (de woning zelf);
- de sfeer van de voorzieningen (de geografische omgeving van de woning);
- de sfeer van de sociale verhoudingen (de sociale omgeving van de woning).

In de loop van zijn analyse is Ter Heide er in veel gevallen toe overgegaan om de laatstgenoemde drie sferen samen te nemen, waardoor een tweedeling ontstond in economische factoren en factoren verband houdende met het wonen (woonfactoren). De laatste jaren heeft de term „leefbaarheid” ingang gevonden, die ongeveer dezelfde betekenis heeft als het begrip „woonfactoren” bij Ter Heide.

Volgens Drs. L. A. Welters 8) wordt de leefbaarheid van een gebied bepaald door het voorzieningenniveau en de mogelijkheid van sociale relaties in dat gebied waardoor de *relatieve* materiële en geestelijke behoeften van zijn inwoners kunnen worden bevredigd (relatief wil zeggen: in vergelijking met anderen). Welters onderscheidt een objectief en een subjectief aspect van leefbaarheid. Het objectieve aspect wordt bepaald door het voorzieningenniveau, het subjectieve door de beoordeling van de inwoners van de bevrediging van hun behoeften. Belangrijk hierbij is, dat de behoeften van de inwoners verschillen naar sociale categorieën. Welters vond dat, als de werkgelegenheid verzekerd is, de leefbaarheid een zeer belangrijke rol gaat spelen bij de migratiebeslissing. Uit een groot aantal door hem aangehaalde onderzoeken blijkt, dat de leefbaarheid van een gebied een doorslaggevende invloed kan hebben op de migratiebeslissing. Meer recente onderzoeken hebben dit bevestigd 9).

Leefbaarheid is een stuk welvaart. „De behoefte aan een hoge graad van leefbaarheid maakt, tezamen met die aan voedsel, kleding, woningen, auto's, televisie enz., deel uit van de inhoud van het welvaartbegrip”, stelt Dr. J. H. Zoon in een recent artikel over leefbaarheid 10).

Drs. E. D. J. Kruijtbosch 11) schetst het welzijn of welvaartsoptimum van een regio als een optimaal gekozen pakket van nationaal produkt en leefbaarheid. De preferenties voor de verscheidene mogelijke combinaties worden visueel voorgesteld door middel van indifferentiecurven.

Als variant op het model-Kruijtbosch zouden we het volgende kunnen stellen: migratie betekent een sprong naar een hogere indifferentiecurve. Nu ligt zo'n bundel indifferentiecurven niet voor iedereen gelijk. Bovendien verschuiven de preferenties van een individu, naarmate hij verschillende levensfasen doorloopt. Zo zal een gezin met opgroeiende kinderen meer geneigd zijn aan woonfactoren een hoge prioriteit toe te kennen dan een jonge alleenstaande aan het begin van z'n carrière 12).

De betekenis van woon- en werkfactoren in het migratiepatroon heeft Dr. H. ter Heide gekwantificeerd door het toepassen van een factoranalyse op de migratiesaldi van de economisch-geografische gebieden over de periode 1948-1960. Hij constateerde daarbij, dat van de variantie in de regionale migratiesaldi 41% was toe te schrijven aan economische factoren en 24% aan woonfactoren. Voorts kwam hij tot de conclusie, dat in de loop van de tijd de woonfactoren aan invloed hebben gewonnen. Vóór de tweede wereldoorlog werd de migratie vermoedelijk in overheersende mate door economische factoren bepaald 13).

Uit Ter Heides onderzoek kwam — in tegenstelling tot eerdere studies — geen bevestiging van de hypothese, dat verschillen in gemiddeld inkomen invloed zouden hebben op het migratiepatroon. Dit leidde tot het vermoeden van Ter Heide dat het stijgen van de welvaart regionale inkomensverschillen minder belangrijk maakt.

Verschillen in leefbaarheid gaan daarentegen een steeds belangrijker rol spelen. Zo constateerde Dr. P. Nijkamp 14) een significant verband tussen migratie en milieukwaliteit op provinciaal niveau voor het jaar 1972. Eenzelfde analyse, toegepast op data uit 1965 leverde een nog niet volledig significant verband op.

B. De veranderingen in het patroon van de binnenlandse migratie

Het CBS blijkt de binnenlandse migratiesaldi van de provincies te kunnen leveren over de jaren 1948 t/m 1972, uitgesplitst naar die van in gezinsverband gemigreerde personen en van afzonderlijk gemigreerde personen. Deze uitsplitsing ontbreekt uitsluitend voor het jaar 1966.

7) H. ter Heide, *Binnenlandse migratie in Nederland*, 's-Gravenhage, 1965.

8) L. A. Welters, *Productiviteit en regionale arbeidsverhoudingen*, Rotterdam, 1969; deel III, hoofdstuk IV.

9) A. M. van den Broecke, *Migranten-onderzoek Zeeland*, Provinciaal Ophouworgaan Stichting Zeeland, Middelburg, 1974. P. Nijkamp, Regionale economie en milieu-economie, een poging tot synthese, *Intermediair*, 7 juni 1974, blz. 51-59. Cl. Woldringh en J. M. van Westerlaak, *Migratie tussen West- en Noord-Nederland, samenvatting van de onderzoekresultaten, aanknopingspunten voor beleid*, Instituut voor Toegepaste Sociologie, Nijmegen, 1974.

10) J. H. Zoon, Leefbaarheid, in W. Begeer, L. H. Klaassen en J. R. Zuidema (red.), *Economie dezer dagen*, opstellen aangeboden aan Prof. Drs. H. W. Lambers, Rotterdam, 1973, blz. 303-313.

11) E. D. J. Kruijtbosch, Naar een sociaal en economisch verantwoord ruimtelijke ordening in Nederland, in *Ruimtelijke ordening*, preadviezen van de Vereniging voor de Staathuishoudkunde, 's-Gravenhage, 1969. Zie ook: A. C. van Wickeren, Welvaart en welzijn, enkele theoretische kanttekeningen, *ESB*, 25 februari 1970, blz. 216-220.

12) Ter Heide, op. cit., blz. 344-345.

13) Ter Heide, op. cit., blz. 343.

14) Nijkamp, op. cit., blz. 57.

Tabel 3. Binnenlandse migratiesaldi per 1.000 inwoners, per provincie en per landsdeel

Provincie c.q. landsdeel	Totaal					In gezinsverband			
	1948 - 1952	1953 - 1957	1958 - 1962	1963 - 1967	1968 - 1972	1948 - 1952	1953 - 1957	1958 - 1962	1963 - 1967
Groningen	- 23,9	- 35,5	- 15,2	- 2,1	- 10,0	- 9,7	- 22,2	- 10,3	- 2,5
Friesland	- 28,8	- 50,8	- 31,6	- 12,6	- 1,6	- 12,7	- 29,0	- 14,6	- 2,0
Drenthe	- 20,4	- 37,0	- 10,5	+ 20,2	+ 30,5	- 9,7	- 23,6	- 2,6	+ 20,6
Overijssel	+ 1,5	- 5,2	- 5,6	- 4,6	- 2,4	+ 3,2	+ 1,9	+ 1,8	+ 0,2
Gelderland	+ 3,9	+ 6,9	+ 13,9	+ 18,5	+ 23,4	+ 2,5	+ 5,4	+ 10,1	+ 10,7
Utrecht	+ 5,8	+ 15,6	+ 12,6	+ 13,0	+ 23,0	+ 5,6	+ 8,8	+ 7,2	+ 5,9
Noord-Holland	+ 10,3	+ 5,7	- 0,8	- 10,2	- 16,7	+ 2,4	- 0,2	- 5,8	- 11,3
Zuid-Holland	+ 6,7	+ 9,2	+ 0,3	- 9,4	- 17,9	+ 3,7	+ 5,4	- 1,3	- 7,3
Zeeland	- 14,7	- 29,2	- 37,2	- 1,6	+ 22,1	- 6,4	- 17,3	- 23,2	+ 1,6
Noord-Brabant	+ 1,9	+ 5,8	+ 10,6	+ 11,7	+ 16,4	+ 4,1	+ 5,4	+ 9,5	+ 9,8
Limburg	+ 3,9	+ 5,3	- 0,6	- 6,0	- 9,3	+ 1,4	+ 5,2	+ 2,0	+ 0,4
Noord	- 25,0	- 41,7	- 20,3	- 0,4	+ 3,7	- 10,9	- 25,2	- 10,0	+ 3,5
Oost	+ 3,0	+ 2,3	+ 6,4	+ 9,6	+ 13,6	+ 2,8	+ 4,1	+ 6,9	+ 6,7
West	+ 7,9	+ 8,6	+ 1,5	- 6,9	- 12,0	+ 3,4	+ 3,7	- 2,0	- 7,1
Zuidwest	- 14,7	- 29,2	- 37,2	- 1,6	+ 22,1	- 6,4	- 17,3	- 23,2	+ 1,6
Zuid	+ 2,6	+ 5,6	+ 6,5	+ 5,4	+ 7,2	+ 3,1	+ 5,3	+ 6,7	+ 6,5
a) Excl. 1966									

Wij hebben het tijdvak 1948-1972 verdeeld in vijf periodes van ieder vijf jaar. De bijbehorende migratiesaldi van de diverse landsdelen en provincies, gerelateerd aan de inwonersaantallen, treft men aan in tabel 3. Aan de hand van het materiaal o.a. uit tabel 3 zullen wij ingaan op de veranderingen, die er zijn opgetreden tussen enerzijds 1948-1952 en anderzijds 1968-1972. Vervolgens zullen wij — mede aan de hand van gegevens uit de *Regionale doorlichting* — trachten een karakterisering te geven van het binnenlandse migratiepatroon in de periode 1968-1972.

a. Migratiesaldi per landsdeel

Het Westen is van het belangrijkste immigratiegebied het voornaamste emigratiegebied geworden. Bedroeg het vestigingsoverschot van de binnenlandse migratie in 1948-1952 nog ruim 38.000, in 1953-1957 zelfs ruim 44.000, in 1968-1972 was er een vertrekoverschot van maar liefst ruim 72.000, opgebouwd uit een vertrekoverschot van in gezinsverband gemigreerden van meer dan 86.000 en een vestigingsoverschot van afzonderlijk gemigreerden van ruim 14.000. Voor laatstgenoemde groep is het Westen nog altijd het belangrijkste immigratiegebied (in de periode 1968-1972 was het Westen zelfs het enige landsdeel met een binnenlands migratie-overschot voor afzonderlijk gemigreerde personen).

De traditionele vertrekoverschotten van het Noorden en het Zuidwesten hebben in de periode 1968-1972 plaats gemaakt voor vestigingsoverschotten van resp. ruim 5.000 en bijna 7.000.

De vestigingsoverschotten van het Oosten bewegen zich in een stijgende lijn van ruim 5.000 in 1948-1952 tot bijna 33.000 in 1968-1972.

De vestigingsoverschotten van het Zuiden hebben ook een stijgende tendens. Wel is het zo, dat het vestigingsoverschot van bijna 20.000 in de periode 1968-1972 is opgebouwd uit een vestigingsoverschot van meer dan 34.000 wat betreft de in gezinsverband gemigreerden en een vertrekoverschot van ruim 14.000 afzonderlijk gemigreerde personen.

b. Migratiesaldi per provincie

In de periode 1948-1952 werden — wat betreft de binnenlandse migratie — vestigingsoverschotten geconstateerd in zeven van de elf provincies, waarvan Noord- en Zuid-Holland en Utrecht de belangrijkste waren. Vier provincies hadden grote vertrekoverschotten, t.w. Friesland, Groningen, Drenthe (de Noordelijke provincies) en Zeeland (het Zuidwesten).

In 1968-1972 is het beeld totaal veranderd. Grote posi-

tieve saldi treft men aan in (in volgorde van belangrijkheid) Drenthe, Gelderland, Utrecht en Noord-Brabant. De overige zeven provincies hebben vertrekoverschotten. De beide Hollanden — oorspronkelijk de voornaamste vestigingsprovincies — boeken thans de grootste vertrekoverschotten per 1.000 inwoners. Utrecht haalt echter het beeld van het Westen wat op.

Bij de in gezinsverband gemigreerden hebben, naast Groningen, de beide Hollanden grote vertrekoverschotten gekregen. De overige provincies hebben vestigingsoverschotten, met name Drenthe, Zeeland, Gelderland, Noord-Brabant en Utrecht. Ook Friesland springt er aardig uit.

Bij de afzonderlijk gemigreerde personen hebben in de periode 1968-1972 alleen Utrecht, Groningen, Noord-Holland en Gelderland vestigingsoverschotten. Opvallend is de sprong van Groningen: in 1948-1952 nog op één na het grootste vertrekoverschot, in 1968-1972 het op één na grootste vestigingsoverschot per 1.000 inwoners. Limburg daarentegen is van de provincie met per 1.000 inwoners het twee na grootste vestigingsoverschot bij de afzonderlijk gemigreerden de provincie met het grootste vertrekoverschot bij deze categorie migranten geworden. Minder spectaculair, maar wel opvallend is de omslag van Zuid-Holland van positief naar negatief.

Tabel 4. Correlatiecoëfficiënten tussen de binnenlandse migratiesaldi per 1.000 inwoners en de gemiddelde bevolkingsdichtheid

Periode	Categorie migranten		
	MIG(TOT)	MIG(GEZ)	MIG(AFZ)
1948-1952	+ 0,66	+ 0,57	+ 0,71
1953-1957	+ 0,63	+ 0,56	+ 0,72
1958-1962	+ 0,43	+ 0,22	+ 0,65
1963-1967 a)	- 0,34	- 0,57	+ 0,52
1968-1972	- 0,54	- 0,61	+ 0,24

a) Wat betreft MIG(GEZ) en MIG(AFZ): excl. 1966

Al met al zijn de veranderingen bij de in gezinsverband gemigreerden groter en abrupter (omslag in het begin van de jaren zestig) dan bij de afzonderlijk gemigreerde personen. Een en ander wordt geïllustreerd in tabel 4, waarin voor de vijf periodes zijn opgenomen de correlatiecoëfficiënten tussen de migratiesaldi per 1.000 inwoners enerzijds en de gemiddelde bevolkingsdichtheid in die periode anderzijds. Hierbij is gebruik gemaakt van de volgende symbolen:

MIG(TOT) = binnenlands migratiesaldo per 1.000 inwoners;

MIG(GEZ) = binnenlands migratiesaldo van in gezinsverband gemigreerde personen per 1.000 inwoners;

1948 - 1972	Afzonderlijk				
	1948 - 1952	1953 - 1957	1958 - 1962	1963 - 1967 a)	1968 - 1972
19,7	-14,2	-13,2	-5,0	0,0	+9,8
-6,3	-16,1	-21,8	-17,0	-9,4	-7,9
34,3	-10,7	-13,4	-7,9	-3,9	-3,9
-2,9	-1,7	-7,1	-7,4	-5,2	-5,3
20,7	+1,4	+1,6	+3,8	+3,7	+2,7
-13,0	+0,2	+6,8	+5,4	+5,6	+10,0
20,3	+7,9	+5,9	+5,0	+3,2	+3,6
17,3	+3,0	+3,8	+1,7	+0,2	-0,6
23,0	-8,3	-11,9	-14,1	-4,9	-0,9
18,4	-2,2	+0,5	+1,1	-0,1	-2,0
-1,3	+2,5	0,0	-2,6	-5,3	-10,7
-4,0	-14,1	-16,5	-10,2	-4,5	-0,4
13,9	+0,2	-1,7	-0,5	+0,3	-0,4
14,4	+4,5	+4,9	+3,4	+2,0	+2,4
23,0	-8,3	-11,9	-14,1	-4,9	-0,9
12,3	-0,5	+0,3	-0,3	-0,2	-5,1

MIG(AFZ) = binnenlands migratiesaldo van afzonderlijk gemigreerde personen per 1.000 inwoners.

Een hiermee samenhangende tendens is, dat de migratiesaldi van in gezinsverband gemigreerden enerzijds en van afzonderlijk gemigreerden anderzijds, die oorspronkelijk een grote mate van overeenstemming hadden, in de loop van de jaren zestig steeds verder van elkaar zijn gaan afwijken. Dit wordt geïllustreerd in tabel 5.

Tabel 5. Correlatiecoëfficiënten tussen MIG (GEZ) en MIG (AFZ)

Periode	Correlatiecoëfficiënt
1948-1952	+0,90
1953-1957	+0,92
1958-1962	+0,75
1963-1967 a)	0,00
1968-1972	-0,25

a) Excl. 1966.

C. Kenmerken van vestigings- en vertrekprovincies

Ten einde een poging te kunnen doen tot het geven van een karakteristiek van de „nieuwe” vestigings- en vertrekprovincies, hebben wij het volgende experiment uitgevoerd. De provinciale saldi der binnenlandse migratie per 1.000 inwoners over de periode 1968-1972 hebben wij gecorreleerd met een groot aantal indicatoren, die voor de overgrote meerderheid voorkomen in de *Regionale doorlichting*. Dit is apart gedaan voor de in gezinsverband gemigreerde personen en voor de afzonderlijk gemigreerden. Deze werkwijze is zuiver empirisch. Zonder voorafgaande theorie hebben wij met het cijfermateriaal geëxperimenteerd ten einde na te gaan, welke eigenschappen de vestigings- c.q. vertrekprovincies kenmerken. Hieronder vermelden wij de indicatoren, die tenminste 50% „gemeenschappelijke” variantie hebben met de migratiesaldi (d.w.z. een correlatiecoëfficiënt met een absolute waarde van 0,71 of meer).

a. Hoogste correlaties met MIG(GEZ)

Het binnenlandse migratiesaldo van in gezinsverband gemigreerde personen per 1.000 inwoners (MIG(GEZ)) blijkt in de periode 1968-1972 het hoogst te correleren met:

- WON= eengezinswoningen in procenten van de woningvoorraad, VT 1971 15): + 0,80
- GROEN= groenvoorzieningen/recreatieterrein 16), per inwoner, januari 1972: + 0,79
- wijkverpleegsters per 10.000 inwoners, januari 1971: + 0,77

- STAD= percentage van de inwoners, dat woont in stedelijke gemeenten 17), 1 januari 1970: - 0,77
- EIG= woningen, die bewoond worden door de eigenaar, als percentage van de woningvoorraad, VT 1971: + 0,75
- bijstandsdichtheid 18): - 0,75
- BRP= bruto regionaal produkt per inwoner, 1965: - 0,74

De hoge correlatie met de wijkverpleegsters lijkt ons een toevallige. De zes overblijvende indicatoren hebben, met uitzondering van de bijstandsdichtheid, de eigenschap dat de correlaties met MIG(GEZ) een sterk stijgende tendens vertonen als we de migratiesaldi per jaar uitsplitsen over de periode 1968-1972. Tabel 6 laat dit zien. Met behulp van deze gegevens is het mogelijk, een profiel op te stellen van „de” vestigingsprovincie en van „de” vertrekprovincie m.b.t. de binnenlandse migratie van gezinnen.

Tabel 6. Correlatiecoëfficiënten van MIG (GEZ) in de jaren 1968-1972 met diverse indicatoren

MIG(GEZ) in het jaar	Correlaties met:				
	WON	GROEN	STAD	EIG	BRP
1968	+0,58	+0,63	-0,58	+0,53	0,56
1969	+0,68	+0,73	-0,64	+0,61	-0,62
1970	+0,82	+0,73	-0,72	+0,80	-0,70
1971	+0,83	+0,81	-0,82	+0,79	-0,75
1972	+0,88	+0,82	-0,87	+0,82	-0,85

De vestigingsprovincie kenmerkt zich in toenemende mate als een gebied, waarvan een groot percentage inwoners op het platteland woont, met veel eigen woningbezit en veel eengezinswoningen. Er zijn veel groenvoorzieningen; het bruto regionaal produkt is er relatief laag. De vertrekprovincie daarentegen heeft een betrekkelijk hoog bruto regionaal produkt, maar weinig groen. Een relatief groot aandeel van de bevolking is woonachtig in stedelijke gemeenten. Verder treft men er weinig eigen woningbezit en een laag percentage eengezinswoningen aan.

Uit het voorgaande blijkt, dat er grote verschillen bestaan tussen enerzijds vestigingsprovincies en anderzijds vertrekprovincies. Wij pretenderen niet met dit materiaal het zeer gecompliceerde verschijnsel migratie te verklaren. Wel lijkt het ons aannemelijk, dat, althans bij de gezinsmigratie, woonfactoren dominerend zijn geworden en economische factoren een ondergeschikte positie zijn gaan innemen 19).

b. Hoogste correlaties met MIG(AFZ)

Volledigheidshalve vermelden we hier de hoogste correlatiecoëfficiënten met het binnenlandse migratiesaldo van afzonderlijk gemigreerde personen per 1.000 inwoners (MIG(AFZ)) over de periode 1968-1972:

- bedden in academische ziekenhuizen per 1.000 inwoners, januari 1970: + 0,89

15) VT 1971 = Volkstelling 1971 (voorlopige uitkomsten).

16) Hiertoe worden gerekend: parken, plantsoenen en andere recreatieterreinen binnen de bebouwde kom, woeste grond en bos.

17) Volgens de CBS-publikatie *Typologie van de Nederlandse gemeenten naar urbanisatiegraad*, 31 mei 1960. Deze indicator komt niet voor in het *Statistisch Cahier*, maar werd ontleend aan het *Maandschrift* van het Centraal Bureau voor de Statistiek, maart 1972, blz. 194.

18) Gedefinieerd als: thuiswonenden, die periodiek bijstand ontvangen (niet krachtens Rijksgroepsregelingen) per 1.000 inwoners.

19) Voor deze stelling pleiten ook de negatieve correlatie van MIG(GEZ) met het gemiddelde inkomen per hoofd (-0,56) en de positieve met de gemiddelde geregisteerde arbeidsreserve (+0,32). Bevoorwaarders van „actieve” recreatie zal het deugd doen te weten dat MIG(GEZ) positief correleert met sociaal-culturele centra (+0,34) en met alle soorten sportaccommodaties (gymnastiek- en sportzalen: + 0,18; sporthallen: + 0,27; velden en banen: + 0,60; zwembaden: + 0,54).

percentage 20-24-jarigen, dat dagonderwijs geniet, VT 1971: + 0,86
 praktizerende tandartsen per 10.000 inwoners, mei 1972: + 0,81
 specialisten per 10.000 inwoners, januari 1972: + 0,78

Suggesties voor het regionale beleid

„The concept of attractiveness is fundamental to the population flows. All of the characteristics of an area that make it attractive (...) combine to influence migration. An attractive area draws people. But almost every component of attractiveness is driven down by an increase in population”, Forrester 20).

Dr. J. H. Zoon heeft vorig jaar in *ESB* 21) gepleit voor een evenwichtige migratiebalans. Het bereiken daarvan zou betekenen, „dat geen enkele bevolkingscategorie een gebied zodanig tekort vindt schieten of aantrekkelijk acht, dat vestigingen en vertrek in saldi resulteren. Door iedere groep als totaliteit te nemen, wordt het pakket van inkomens, werkgelegenheid, woon- en leefklimaat en al het andere wat een gebied vóór en tegen kan hebben, per saldo niet minder of meer gewaardeerd dan het, wat anders samengestelde, pakket in enig andere regio”. Deze gedachte vindt ook politieke weerklank. In april 1974 aanvaardden de Staten van Friesland als realiseringmaatstaf voor optimaal welzijn voor deze provincie: integrale binding van de natuurlijke bevolkingsaanwas, waarbij de migratiebalans zowel in totaal als per leeftijds- en beroepscategorie in evenwicht is 22).

Deze doelstelling lijkt ons in principe zinvol. De realisatie ervan zal echter niet eenvoudig zijn. Dr. Zoon is voorstander van de verbetering van het woon- en leefklimaat, in gebieden met een vertreksaldo in de hogere leeftijdsklassen, ten einde te voorkomen dat de druk op attractieve regio's te groot wordt. Hetzelfde dient o.i. te gelden voor gebieden met grote vertreksaldi van gezinnen. Op landsdeelniveau: het Westen. De consequentie hiervan is, dat het welzijnsbeleid zich in sterke mate dient te concentreren in het Westen des lands.

De grote moeilijkheid is dat — zoals Zoon terecht opmerkt — maatregelen ter verbetering van het leefklimaat niet van de ene dag op de andere effect sorteren. Hij pleit daarom voor maatregelen om de vestiging van niet-economisch gebonden af te remmen in aantrekkelijke gebieden.

Anderen 23) hebben gepleit voor een positief loonverschil ten gunste van het Westen; dit ter compensatie van de leefbaarheidstekorten aldaar. Van deze maatregel is echter niet veel effect te verwachten: de uitkomsten van een onderzoek, dat recentelijk werd gehouden in opdracht van het Ministerie van Sociale Zaken, bevestigen, dat het inkomen over het algemeen geen factor is, die aanzet tot migratie 24). Bovendien is het de vraag, of men de immigranten kan vasthouden. Uit het juist genoemde onderzoek blijkt, dat migranten van Noord naar West gemiddeld veel ontevredener zijn met de nieuwe situatie dan migranten van West naar Noord.

Zoals gezegd, lijkt een migratiebalans, die zowel in zijn totaliteit als per bevolkingscategorie in evenwicht is, ons een zinvolle doelstelling, al dient uiteraard afweging plaats te vinden tegen andere doelstellingen van het regionale beleid. Zo'n evenwichtige migratiebalans vereist de aanwezigheid van gelijkwaardige regio's. Gelijkaardigheid is evenwel niet hetzelfde als gelijkheid! De regionale optima zullen van elkaar moeten verschillen. In de eerste plaats omdat verscheidenheid een groot goed is, dat waard is om zoveel mogelijk in stand te worden gehouden 25). In de tweede plaats omdat het, gegeven de beperkte middelen, niet haalbaar is om „overal alles te doen” 26). Zeker niet als men deze hele problematiek plaatst tegen de achtergrond van de grenzen aan de groei, zoals de *Oriënteringsnota ruimtelijke ordening* terecht doet.

De vraag is nu, hoe de diverse componenten van de leef-

Alle bankzaken
70 vestigingen
in Nederland
Affiliatie te New York

(I.M.)

baarheid als stuurvariabelen gebruikt kunnen worden voor de migratiestromen van de verschillende categorieën migranten. De oplossing van dit vraagstuk zal hoge eisen stellen aan de regionale planning op sociaal-cultureel gebied, ofwel het regionale welzijnsbeleid.

Naar een nieuw regionaal welzijnsbeleid

Tot nu toe is de welzijnsplanning in ons land, in vergelijking met de economische en de ruimtelijke planning, sterk achtergebleven. Dit heeft tot gevolg gehad dat wél-geplande economische en ruimtelijke ontwikkelingen onvermijdelijk leidden tot problemen op sociaal-cultureel gebied 27).

Drs. Kl. Laansma, Hoofd van de Directie Samenlevingsopbouw van het Ministerie van CRM, heeft onlangs in een rede, getiteld *Welzijnsbeleid en maatschappelijke verandering* 28) gepleit voor een betere afstemming van het economische en ruimtelijke beleid op de doeleinden van het welzijnsbeleid. Bij deze gelegenheid schetste hij een model voor een nieuw regionaal welzijnsbeleid. Dit beleid zou uit drie elementen zijn samengesteld, die er in grote trekken als volgt uitzien.

1. Een nationaal beleid, dat voorziet in een basispakket van welzijnsvoorzieningen voor het gehele land.
2. Een nationaal regionaal welzijnsbeleid, dat erop gericht is achterstanden in de regionale welzijnsituatie in bepaalde gebieden versneld in te lopen. Daarbij wordt niet uitgegaan van een uniform „extra pakket”, maar van een keuze-pakket, dat toespitsing op de welzijnsituatie per gebied mogelijk maakt.
3. Een specifiek regionaal welzijnsbeleid, dat erop gericht is

20) J. W. Forrester, *Systems analysis as a tool for urban planning*, *IEEE Spectrum*, januari 1971, blz. 51.

21) J. H. Zoon, *Migratie als maatstaf*, *ESB*, 6 februari 1974, blz. 108-110.

22) Deze informatie ontleen wij aan: J. H. Zoon, *Regionaal-economisch beleid, Beleid & Maatschappij*, 1974, 7, blz. 216-223.

23) O.a. A. C. van Wickeren, *De investeringen ruimtelijk regelen; maar hoe?*, *ESB*, 7 juni 1972, blz. 548-551.

24) Woldringh en Van Westerlaak, op. cit., blz. 19.

25) J. B. R. Dekker, *Stellingen over de ruimtelijke ordening, gezien vanuit het Noorden van Nederland en vooral gaande over dit Noorden*, *Ideënhundel*, bijdragen voor de ideeënmarkt over de ruimtelijke ordening in Nederland (Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap), Amsterdam, 11 januari 1974.

26) Kruijtbosch, op. cit., blz. 32.

27) D. Hazelhoff, *Over de samenhang tussen economische, sociaal-culturele en ruimtelijke planning in Nederland*, Rijksplanologische Dienst, publikatie '72-3, 's-Gravenhage, 1972.

28) Kl. Laansma, *Welzijnsbeleid en maatschappelijke verandering*, Inleiding voor het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen gehouden op 25 april 1974 te Middelburg, Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, Directie Samenlevingsopbouw, Rijswijk, 1974.

29) Zie L. H. Klaassen, *Welvaart en welzijn, een pleidooi voor „be-reikbare” doeleinden*, *ESB* 21 juli 1971, blz. 660-664.

Het aandeel van de nationale agrarische sector in de consumptieve uitgaven aan voedings- en genotmiddelen

D. G. SCHENK*

Voornaamste doel van dit artikel is te pogen een meer concrete basis te geven aan de algemeen aanvaarde idee omtrent de relatief teruglopende economische betekenis van de nationale agrarische sector t.o.v. het totaal van voedselvoorzieningsactiviteiten. Dit zal gebeuren door van een groot aantal jaren een z.g. „agrarisch aandeel in de consumptieve uitgaven aan voedings- en genotmiddelen” te berekenen en de uitkomsten daarvan met elkaar te vergelijken. Voorts zal worden getracht deze uitkomsten, althans voor de jaren waarvoor dit mogelijk was, nog wat nader uit te werken en te verklaren. Tenslotte zal het meest recente resultaat worden toegepast in een berekening die ten doel heeft het effect van een eventuele agrarische prijsverandering op de totale consumptieve uitgaven na te gaan.

1. Methode

Het bepalen van het nationaal agrarisch aandeel zal geschieden met behulp van macro-gegevens die in de input- en outputtabellen van het CBS (*De produktiestructuur van de Nederlandse volkshuishouding*) werden aangetroffen. Omdat de sector „landbouw, bosbouw en visserij” hierin gecombineerd voorkomt, dient het begrip „agrarische sector” erg ruim te worden opgevat.

De methode die bij de berekeningen werd gebruikt, berust op de confrontatie van agrarische leveranties tegen afleveringsprijzen met consumptieve bestedingen aan voeding tegen

consumentenprijzen. Zij laat zich het gemakkelijkst met behulp van onderstaand schema verklaren:

	Totaal bedrag (in mln. gld.)	Aandeel v/d nat. agr. sector	2 toegepast op 1
I. Directe afzet door de nat. agr. sector aan gezinshuishoudingen (tegen afboerderij-prijzen)	1	2	3
II. Afzet door de V & G-industrie aan gezinshuishoudingen (tegen af-product-prijzen)	x	100%	x
III. Import en marges b)	y	bijv. 35% a)	0,35 y
	z	0%	0
IV. Totale consumptieve uitgaven der gezinshuishoudingen aan voedings- en genotmiddelen (tegen consumentenprijzen)	$x + y + z = A$		
Hiervan — althans in theorie — toe te rekenen aan de nat. agrarische sector			$x + 0,35 y = B$

a) variabel gegeven dat gelijk werd verondersteld aan: de totale leveranties van de nat. agr. sector aan de V & G-industrie

totale afzet van de V & G-industrie

b) Hieronder wordt de som van waardetoevoegingen door de dienstensector, incl. belastingen, douanerechten op importen e.d. verstaan.

Wanneer eindresultaat B van deze opzet door A wordt gedeeld (en met 100 wordt vermenigvuldigd), wordt de gewenste uitkomst, t.w. het procentuele aandeel van de Nederlandse agrarische sector in de consumptieve uitgaven der gezinshuishoudingen aan voeding, verkregen. Het tijdvak, waarover de berekeningen zullen gaan, is 1948-1970.

* De auteur is plaatsvervangend hoofd van de afdeling statistiek bij het Ministerie van Landbouw en Visserij.

de eigen mogelijkheden van een gebied zo goed mogelijk uit te buiten en typisch regionale en plaatselijke tekorten in de welzijnsituatie aan te pakken.

Door het operationeel maken van deze visie kan het welzijnsbeleid o.i. — in samenhang met het ruimtelijke en het economische beleid — een positieve bijdrage leveren tot het aantrekkelijk houden c.q. maken van de diverse regio's van Nederland. Het formuleren van doelstellingen — zo mogelijk „bereikbare” doelstellingen 29) — is daartoe een eerste vereiste.

Besluit

Blijkens de uitkomsten van de desbetreffende opinie-onderzoeken wordt de leefbaarheid in het Westen des lands niet erg hoog aangeslagen. De analyse van de migratiesaldi

geeft aanleiding tot de veronderstelling, dat — zeker wat de gezinnen betreft — de „leefbaarheidsmigratie” op interprovinciaal niveau toeneemt.

Een doelgericht, slagvaardig beleid is gewenst om een „verpaupering” — het woord is hier en daar al gevallen — van het Westen tegen te gaan en dit landsdeel uit te rusten met een „leefbaarheidspakket”, dat gelijkwaardig is aan dat van bijv. het Oosten.

Voor de realisatie van een dergelijk beleid, dat dient uit te gaan van een totaalvisie, is kwantitatieve informatie onontbeerlijk. Wij hopen, dat de publikatie van de *Regionale doorlichting van Nederland* ertoe bijdraagt, dat de beschikbare informatie, hoewel ontoereikend, optimaal benut wordt.

C. W. Schouten

29) Zie L. H. Klaassen, Welvaart en welzijn, een pleidooi voor „bereikbare” doeleinden, *ESB*, 21 juli 1971, blz. 660-664.

Tabel 1. Overzicht van de gebruikte cijfers

	I		II		III		IV	V
	1 Directe afzet (in mln. gld.)	2 Agrarisch aandeel (%)	1 Indirecte afzet (in mln. gld.)	2 Agrarisch aandeel (%)	1 Import + marges (in mln. gld.)	2 Agrarisch aandeel (%)	Totale consumptieve bestedingen (in mln. gld.)	Totaal agrarisch aandeel (%)
1948	706	100	2.275	29,8	789	0	3.770	36,7
1949	686	"	2.707	32,5	887	"	4.280	36,6
1950	693	"	3.054	39,0	1.123	"	4.870	38,7
1951	749	"	3.488	36,9	1.176	"	5.413	37,6
1952	752	"	3.717	39,0	1.221	"	5.690	38,7
1953	703	"	3.924	37,0	1.406	"	6.033	35,7
1954	739	"	4.233	34,8	1.651	"	6.623	33,4
1955	713	"	4.485	35,6	1.757	"	6.955	33,2
1956	745	"	4.831	34,7	1.999	"	7.575	31,9
1957	779	"	5.057	35,4	2.167	"	8.003	32,1
1958	746	"	5.266	34,5	2.198	"	8.210	31,2
1959	795	"	5.516	34,6	2.309	"	8.620	31,4
1960	762	"	5.568	34,9	2.571	"	8.901	30,4
1961	797	"	6.056	34,7	2.847	"	9.700	29,9
1962	867	"	6.317	34,6	3.170	"	10.354	29,5
1963	950	"	7.057	35,1	3.453	"	11.460	29,9
1964	984	"	7.668	34,4	3.817	"	12.469	29,1
1965	1.204	"	8.394	34,5	4.281	"	13.879	29,5
1966	1.204	"	9.141	34,7	4.522	"	14.867	29,4
1967	1.184	"	9.723	35,0	4.838	"	15.745	29,1
1968	1.229	"	10.106	35,5	5.052	"	16.387	29,4
1969	1.193	"	10.299	37,7	6.183	"	17.675	28,7
1970	1.208	"	10.489	37,3	7.152	"	18.849	27,2

Toelichting:

- Kolom II = directe afzet van de nationale agrarische sector aan gezinshuishoudingen, tegen af-boerderij-prijzen a).
- Kolom I2 = agrarisch aandeel van 100%, hetgeen, gezien het directe karakter van de leveranties van kolom I1, voor zich zelf spreekt.
- Kolom III = afzet van de V & G-industrie aan gezinshuishoudingen tegen af-producentprijzen a).
- Kolom II2 = agrarisch aandeel in de leveranties ad kolom III1. Dit aandeel wordt hier gelijk verondersteld aan de volgende verhouding a):

totale leveranties van de nat. agr. sector aan de V & G-industrie	/	totale afzet van de V & G-industrie

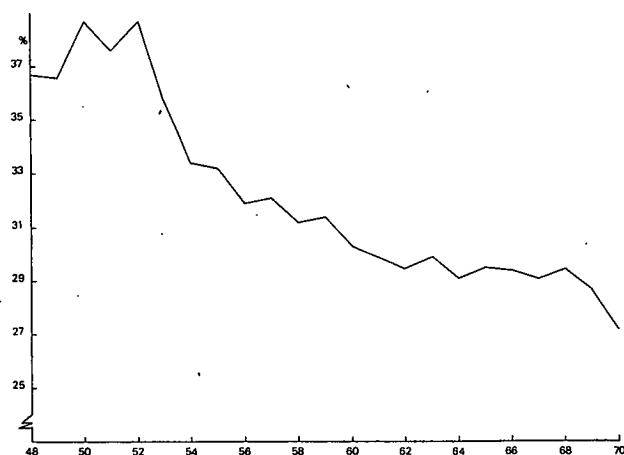
- Kolom III1 = import + marges. Deze bedragen werden verkregen door I1 + III1 van IV af te trekken.
- Kolom III2 = agrarisch aandeel van 0% (verondersteld).
- Kolom IV = totale consumptieve bestedingen der gezinshuishoudingen aan voedings- en genotmiddelen (minus consumptie van eigen produkten door landbouwers, plus bestedingen der gezinshuishoudingen aan bloemen en planten) b).
- Kolom V = $\frac{(I1 \times I2) + (III1 \times II2) + (III1 \times III2)}{IV}$

a) De produktiestructuur van de Nederlandse volkshuishouding, CBS, deel 1 t/m VI.
 b) Nationale Rekeningen, CBS.

2. De algemene uitkomsten van de berekeningen

De cijfers die bij de berekeningen werden gebruikt, alsmede de resultaten ervan, zijn opgenomen in tabel 1. Bovendien wordt in figuur 1 het verloop van het agrarisch aandeel zichtbaar gemaakt.

Figuur 1. Verloop van het aandeel van de nationale agrarische sector in de consumptieve uitgaven der gezinshuishoudingen aan voedings- en genotmiddelen

Het blijkt dat het agrarisch aandeel dat rond 1950 nog omstreeks 38% bedroeg, vooral in het begin der jaren vijftig snel daalde. Na 1954 trad een wat geleidelijker dalende ontwikkeling op die tot op heden voortduurt. In 1970 werd zodoende een — voorlopig laagste — niveau van ± 27% bereikt.

Voor een nader begrip van de oorzaken van de gesignaleerde daling kan op tabel 2 worden gewezen. Hierin wordt, behalve het aan de nationale agrarische sector toegerekende gedeelte van de leveranties aan de gezinshuishoudingen, ook het aan de agrarische importbranche toegerekende gedeelte onderscheiden. Bovendien wordt in deze opstelling door het aftrekken van de som van deze toegerekende bedragen (gewaardeerd tegen af-boerderij- c.q. cif-prijzen) van de totale bestedingen der gezinshuishoudingen aan voeding tegen consumentenprijzen, een indruk van de afzonderlijke

Tabel 2. Consumptieve uitgaven van gezinshuishoudingen aan voeding

	1958 (mln. gld.)	1970 (mln. gld.)
Het aan de nationale agrarische sector toegerekende gedeelte van de leveranties aan gezinshuishoudingen	2.560 (31%)	5.120 (27%)
Het aan de agrarische importbranche toegerekende gedeelte van de leveranties aan gezinshuishoudingen	1.560 (19%)	3.840 (20%)
Macro-marge	4.090 (50%)	9.890 (53%)
Totale consumptieve uitgaven van gezinshuishoudingen aan voeding	8.210 (100%)	18.850 (100%)

macro-marge verkregen. Deze macro-marge omvat in principe alle waardetoevoegingen door industrie- en dienstensector, inclusief belastingen zoals omzetbelasting of BTW, accijnzen, douanetarieven, heffingen enz. De resultaten van een tweetal jaren waarvoor een dergelijke, wat verder uitgesplitste berekening mogelijk was, worden in tabel 2 weergegeven.

De percentages in tabel 2 geven duidelijk aan dat het aandeel van de totale agrarische leveranties is teruggelopen ten gunste van het marge-aandeel. Dit zou ook overeenkomen met de algemeen heersende gedachte op dit punt dat, als gevolg van de toegenomen vraag naar meer luxe en groter gemak, een bredere bewerkingsfase noodzakelijk is en dat hierdoor een hoger procentueel marge-aandeel wordt teweeggebracht.

Met verdere conclusies dient men erg voorzichtig te zijn, omdat over de verschuivingen binnen het marge-pakket geen gegevens bekend zijn.

3. De uitkomsten per deelsector

Met behulp van de meer gespecificeerde gegevens die m.b.t. 1970 ten dienste stonden, was het mogelijk om eenzelfde methodiek zoals in paragraaf 1 werd uiteengezet, toe te passen op materiaal betreffende enkele deelsectoren van de Nederlandse landbouw en de agri-business. Het landbouwaandeel, dat daarbij voor de verschillende deelsectoren naar voren kwam, wordt — naast het bedrag van de desbetreffende consumptieve uitgave — in tabel 3 vermeld.

Tabel 3. Nationaal agrarisch aandeel in de desbetreffende consumptieve uitgave van 1970

	Nationaal agrarisch aandeel	Consumptieve uitgaven der gezinshuishoudingen (mln. gld.)
Totaal	27,2%	18.850
waarvan:		
in de zuivelsector	60 %	2.461
bij vlees/vleeswaren	51 %	3.733
bij suiker (excl. suikerwerken) .	36 %	264
bij vis-, groente- en fruit-		
conserven	16 %	1.240
bij dranken/tabak	0 %	3.929
bij de overige producten	20 %	7.223

4. Toepassing van gevonden waarden in de prijsensfeer

Het gevonden aandeel voor de nationale agrarische sector respectievelijk importsector maakt het — althans op basis van de verhoudingen van het laatstbekende jaar 1970 — mogelijk om, bij een tussentijdse herziening van de landbouw-prijzen zoals die telken jare in het kader van de EG plaatsvindt, snel het globale effect op de consumptieve uitgaven te berekenen 1).

Wanneer bijv. het nationale landbouwrijspil over de gehele linie genomen met 10% stijgt, is het effect hiervan op de totale consumptieve bestedingen:

$10\% \times 27\% \times 28\% = 0,756\%$,
 waarbij: 27% = het aandeel van de nationale agrarische sector in de consumptieve uitgaven aan voeding der gezinshuishoudingen in 1970.

28% = het aandeel van de consumptieve uitgaven aan voeding t.o.v. de totale consumptieve uitgaven in 1970.

Het bovenstaande is natuurlijk nog maar een deeleffect omdat de agrarische importsector nog buiten beschouwing is gebleven.

In een secundaire fase gaan, als gevolg van hogere richt-, drempel-, interventieprijsen e.d., de importprijzen van agrarische produkten eveneens omhoog. Dit maakt bij een veronderstelde stijging van het importrijspil met 10% de volgende aanvullende berekening noodzakelijk:

PRAKTISCHE TOEPASSING INDUSTRIËLE MARKETING

Dit is het centrale thema in onze 8 daagse

leergang

INDUSTRIËLE MARKETING

Ervaren marketing- en organisatie-adviseurs behandelen marketing knelpunten in handel en industrie.

Bestemd voor commerciële, technische en financieel-economische beleidsfunctionarissen.

Voorjaarsleergang wordt gehouden op 18, 19, 20 en 21 feb. en 4, 5, 6 en 7 maart 1975 in Hotel Huis ter Duin, Noordwijk aan Zee.

Vraagt u uitgebreide cursusbrochure aan bij

**bosboom
+ hegener**

de Lairessestraat 111-115 - Amsterdam - Tel. 020 - 73 66 66

$10\% \times 20\% \times 28\% = 0,56\%$,

waarbij: 20% = het aandeel van de importsector in de consumptieve uitgaven aan voeding in 1970.

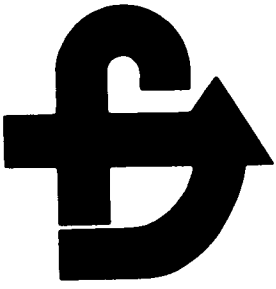
28% = het aandeel van de consumptieve uitgaven aan voeding t.o.v. de totale consumptieve uitgaven in 1970.

Het totale effect, bij wijziging van de landbouwrijzen met 10%, kan zodoende op 1,3% worden begroot. Bedacht moet worden dat het hier een zeer globale benadering betreft. Zo werd verondersteld dat bij een voorgenomen prijsstijging van 10% ook de effectieve prijsstijging 10% zal zijn (hetgeen een forse veronderstelling mag heten).

In werkelijkheid zal het effect van een „over-all” landbouwrijshooging met 10% kleiner zijn dan hierboven werd berekend, vooral ook omdat — en dit geldt in het bijzonder voor toekomstige gevallen — zowel het aandeel van de nationale agrarische sector t.o.v. de uitgaven aan voeding, als het aandeel van de uitgaven van de voeding t.o.v. de totale consumptieve uitgaven de neiging hebben om in de loop van de tijd kleiner te worden.

D. G. Schenk.

1) In *ESB* van 11 december 1974 heeft Ir. A. J. Oskam een andere berekeningsmethode gevolgd om tot hetzelfde doel te geraken. Hij is daarbij uitgegaan van de waarde van de in Nederland geconsumeerde landbouwprodukten op prijsniveau „af-boerderij”. Naar mijn mening is het — vanwege het doorelkaar lopen van nationale en importgoederen — nagenoeg onmogelijk om op die manier waardebedragen (met decimalen achter de komma nogal liefst) vast te stellen.

Fiscale problemen bij het tijdelijk uitzenden van werknemers naar het buitenland

DRS. H. A. KOGELS

1. Inleiding

De internationale vervlechting van ondernemingsactiviteiten heeft de laatste decennia meer en meer tot gevolg, dat werknemers voor korte of lange tijd in het buitenland worden tewerkgesteld („uitgezonden”). De fiscale problematiek, die daarbij een rol speelt, was een van de onderwerpen van het congres van de International Fiscal Association, dat in 1974 in Mexico-City werd gehouden 1).

In diverse landen vinden wij verschillende belastingstructuren waarin lonen, salarissen en vermogens op verschillende wijzen in de belasting worden betrokken. Soms worden aan buitenlandse werknemers gunstige fiscale regelingen toegestaan (hetzij door de wet hetzij binnen de sfeer van de belastingadministratie) ten einde de mogelijkheden van uitzending niet te belemmeren of zelfs aan te moedigen. Evenzo heffen sommige staten van hun onderdanen, die voor korte tijd worden uitgezonden, een lagere belasting indien zij naar een land gaan waarmee politiek of economisch een goede band bestaat.

Deze verschillen geven aanleiding tot kritiek: indien er geen gerechtvaardigde grond voor een afwijkende behandeling bestaat, kan de fiscale moraal worden aangetast, het personeelsbeleid bij de ondernemingen kan er door worden beïnvloed en de normale concurrentieverhouding tussen staten op het terrein van de vestigingsplaatsfactoren kunnen worden verstoord.

In dit artikel zullen we ons enerzijds beperken tot de gevolgen voor de inkomstenbelastingheffing van Nederlandse werknemers, die tijdelijk in het buitenland worden tewerkgesteld en anderzijds tot de inkomstenbelastingimplicaties voor buitenlandse werknemers, die voor een korte periode in Nederland komen werken. De situaties waarin diplomaten en ambtenaren van internationale organisaties verkeren, worden niet behandeld.

*Binnenlandse en buitenlandse
belastingplicht*

Het onderscheid tussen binnenlandse en buitenlandse belastingplicht wordt voor de Nederlandse inkomstenbelasting gebaseerd op het woonplaatsbeginsel 2). Een inwoner van Nederland is *binnenlands belastingplichtig*. Dit houdt in, dat hij in beginsel *onbeperkt belastingplichtig* is voor zijn inkomen, waar dit ook wordt verdiend („*wereldinkomen*”). Een niet-inwoner van Nederland is slechts belastingplichtig voor zover het inkomen betreft, dat zijn oorsprong (bron) vindt in Nederland; er is sprake

**Deze rubriek wordt verzorgd door het
Fiscaal-Economisch Instituut van de
Erasmus Universiteit Rotterdam**

van een *buitenlands belastingplichtige* met een *beperkte belastingplicht* over zijn „*binnenlandse inkomen*” 3). De nationaliteit van de betrokkene doet niet ter zake, het gaat om zijn *woonplaats*.

Hoe wordt nu vastgesteld waar iemand woont? De algemene regel luidt, dat dit moet worden beoordeeld „naar de omstandigheden” 4). In het merendeel van de gevallen zal geen onduidelijkheid bestaan ten aanzien van de woonplaats. Maar juist in de gevallen van een tijdelijke tewerkstelling kunnen problemen rijzen. Uit jurisprudentie op dit terrein kan worden opgemaakt, dat in geval van twijfel t.a.v. iemands woonplaats van belang zijn de innerlijke wil van de belanghebbende, het bezit van de Nederlandse nationaliteit, de concentratie van iemands sociaal en economisch leven, de duurzaamheid van zijn betrekkingen met Nederland, het al of niet aanhouden van een beschikbare woning in Nederland en of hij zijn gezin achterlaat en waarom hij dit doet. Een veelheid van overwegingen die in ieder individueel geval aan de orde kunnen komen. Het Modelverdrag ter voorkoming van internationale dubbele belasting zoals dit is opgesteld door de OESO 5) heeft, ingeval de belanghebbende op grond van de nationale wetgeving in *beide* staten een woonplaats zou hebben, een aantal criteria voor afweging

genoemd ten einde tot één woonplaats te komen. Eerste punt is: waar heeft belanghebbende een permanente woning tot zijn beschikking. Indien hij een dergelijke woning in beide landen bezit, wordt hij geacht zijn woonplaats te hebben in dat land waarmee zijn persoonlijke en economische banden het sterkst zijn.

Wanneer ook dat geen uitsluitel geeft, wordt hij geacht te wonen in het land waar hij gewoonlijk verblijft. Mocht dit evenmin tot klaarheid leiden (als hij bijv. in geen van beide landen gewoonlijk verblijft), is zijn nationaliteit bepalend. Indien belanghebbende beide nationaliteiten bezit (of de nationaliteit van geen van beide staten) zullen de belastingautoriteiten in onderling overleg vaststellen, waar hij geacht wordt zijn woonplaats te hebben 6).

Daarnaast komen in internationale belastingverdragen clausules voor, die speciaal betrekking hebben op belastingplichtigen, die voor korte tijd tewerkgesteld zijn in een van de verdragsstaten (o.m. Nederland-Engeland).

1) *IFA-Cahier*, Volume LIX b, algemeen rapporteur Pierre Kerlan, nationaal rapporteur voor Nederland Drs. H. M. Diebels.

2) Wet Inkomstenbelasting 1964, artikel 1; („Het Rijk” is het Rijk binnen Europa).

3) Buitenlands belastingplichtigen hebben geen aftrek van buitengewone lasten en giften; kinderaftrek wordt slechts onder bepaalde omstandigheden genoten.

4) Algemene Wet inzake Rijksbelastingen, artikel 4.

5) OECD Draft-Convention 1963, artikel 4, Internationaal Belasting Documentatie Bureau, Amsterdam, Supplementary Service to European Taxation, section D. Het modelverdrag heeft voor de meeste (nieuwere) Nederlandse verdragen als voorbeeld gediend, hoewel op detailpunten afwijkingen kunnen voorkomen.

6) Deze bepaling komt o.m. voor in de verdragen die Nederland heeft met België, Duitsland (hier speelt nationaliteit geen rol), Indonesië, Israël, Italië, Luxemburg, Noorwegen, Oostenrijk, Singapore (ook hier speelt de nationaliteit geen rol), Spanje, Tsjecho-Slowakije, Zuid-Afrika, Zweden en Zwitserland.

2. Werknemer van een in Nederland gevestigde onderneming, die tijdelijk in het buitenland wordt tewerkgesteld

De situatie voor de werknemer

In de inleiding hebben we gezien, dat de criteria, op grond waarvan iemand binnenlands (onbeperkt) of buitenlands (beperkt) belastingplichtig is, voor een deel subjectief worden bepaald. Ten einde zoveel mogelijk te voorkomen, dat iemand die tijdelijk in het buitenland verkeert een „dubbele woonplaats” heeft, is het vanuit het standpunt van de betrokkene raadzaam zoveel mogelijk duidelijkheid te verschaffen ten aanzien van zijn situatie. De Nederlandse belastingadministratie heeft door middel van een resolutie voor een aantal situaties duidelijkheid gebracht 7). De regeling maakt in eerste instantie onderscheid naar al of niet gehuwd zijn. In grote lijnen komt het neer op het volgende.

I. Ongehuwde werknemers, die

- a. voor een periode die korter is dan één jaar (365 dagen) worden uitgezonden naar het buitenland, worden geacht Nederland niet „metterwoon” te hebben verlaten en blijven derhalve onbeperkt belastingplichtig;
- b. voor een periode langer dan één jaar worden uitgezonden, worden geacht Nederland te hebben verlaten; zij zijn beperkt belastingplichtig (over hun „binnenlands inkomen”).

II. Gehuwde werknemers, die

- a. hun gezin meenemen naar het buitenland, worden geacht Nederland te hebben verlaten (zij zijn beperkt belastingplichtig over hun binnenlands inkomen);
- b. hun gezin voorlopig in Nederland achterlaten met de bedoeling dit op een later tijdstip te laten overkomen naar het buitenland, worden eveneens geacht Nederland te hebben verlaten (beperkt belastingplichtig); indien zij dit voornemen niet uitvoeren, worden zij geacht Nederland nimmer te hebben verlaten (onbeperkt belastingplichtig);
- c. hun gezin in Nederland achterlaten zonder de bedoeling dit op een later tijdstip te laten overkomen, worden geacht Nederland niet te hebben verlaten (onbeperkt belastingplichtig).

Als een uitgezonden werknemer binnen een half jaar in Nederland terugkeert of als hij zijn woning aanhoudt, wordt hij verondersteld Nederland niet te hebben verlaten. Nadrukkelijk wordt gesteld, dat deze regeling geen inbreuk betekent op het wettelijk woonplaatsbegrip. In de resolutie wordt slecht verduidelijkt hoe de belastingadministratie in een aantal situaties handelt.

Indien een uitgezonden werknemer onbeperkt belastingplichtig is in Nederland (gevallen Ia, IIc en in de uitzondering bij IIb) en hij in het buitenland

eveneens belastingplichtig is, kan hij uiteraard aanspraak maken op vermindering van internationale dubbele belasting, hetzij op grond van een verdrag dat Nederland met de staat, waarin hij tijdelijk verblijf houdt, heeft gesloten, hetzij op grond van de Belastingregeling voor het Koninkrijk, indien hij zich tijdelijk in Suriname of de Nederlandse Antillen bevindt, hetzij op grond van de Nederlandse eenzijdige regeling 8). Een bijzondere regeling is verder van toepassing wanneer de uitgezonden werknemer, die zijn gezin in Nederland achterlaat, *zowel* in Nederland, *als* in het land waar hij tijdelijk verblijft in de zin van de Nederlandse wetgeving metterwoon gevestigd is (dubbele woonplaats heeft) en hij in die staat geen aanspraak kan maken op een regeling, die zijn (feitelijke) dubbele druk vermindert. Dan beschouwt Nederland hem niet als binnenlands belastingplichtige 9). Daarnaast opent artikel 43 Wet Inkomstenbelasting 1964, voor het geval geen andere voorziening ter voorkoming van dubbele belasting aanwezig zou zijn, de mogelijkheid de in het buitenland betaalde inkomstenbelasting als kosten in mindering te brengen op het inkomen.

De situatie voor de onderneming, die zijn werknemer uitzendt

Afgezien van de eventuele verdragen bepaalt de eenzijdige regeling 10) dat de binnenlands belastingplichtige onderneming is vrijgesteld van de inkomsten- of vennootschapsbelasting voor zover die betrekking heeft op het buitenlandse deel van de winst. Dit laatste is de winst uit een buitenlandse onderneming, zijnde een onderneming die (of het gedeelte van een onderneming dat) wordt gedreven met behulp van een buitenlandse vaste inrichting.

Indien een onderneming een buitenlandse dochter heeft is die uiteraard niet belastingplichtig voor de Nederlandse vennootschapsbelasting 11). Wordt de werknemer uitgezonden naar een buitenlandse dochter, dan komt zijn salaris ten laste van die dochter, ook al worden die kosten (ten dele) gedragen door de Nederlandse moedermaatschappij. De situatie t.a.v. een buitenlandse vaste inrichting is in principe gelijk. Het salaris van de uitgezonden werknemer komt in beginsel ten laste van de vaste inrichting waar hij is tewerkgesteld.

3. Buitenlandse werknemers die tijdelijk in Nederland worden tewerkgesteld

De situatie van de werknemers

Buitenlandse werknemers, die voor korte tijd naar Nederland worden uitgezonden zijn buitenlands (beperkt) belastingplichtig tenzij zij ongehuwd zijn of zij hun familie laten overkomen. In deze

laatste gevallen zijn zij binnenlands (onbeperkt) belastingplichtig, waarbij evenwel een speciale regeling geldt: in de verhouding tot de staat waarvan de belanghebbende de nationaliteit bezit, blijft de werknemer binnenlands belastingplichtig voor de Nederlandse fiscus (dit is van belang, indien Nederland met die staat een belastingverdrag heeft). Nederland beschouwt belanghebbende evenwel — op zijn verzoek — gedurende een aaneengesloten periode van maximaal vijf jaar als buitenlands (beperkt) belastingplichtig. De aftrekbare kosten van deze werknemer worden dan gefixeerd op 35% van zijn inkomsten uit arbeid. Deze speciale regelingen hebben een niet-officieel karakter. Drs. H. M. Diebels 12) merkt in zijn IFA-rapport op, dat een betere officiële publicatie van deze regeling (incl. de voorwaarden) ten zeerste gewenst is, te meer daar beroep tegen het niet-toepassen van deze regeling niet mogelijk is.

De resolutie van het IFA-congres Mexico, 1974

Ten aanzien van de staat waarin de uitgezonden werknemer tijdelijk verblijft benadrukte het congres de speciale positie van deze werknemers. Hiermede dient rekening te worden gehouden (binnen het algemeen geldende beginsel van gelijkheid in fiscale behandeling). Het congres achtte het billijk:

- dat de extra kosten die de uitgezondene moet maken in verband met zijn woning, de opvoeding van zijn kinderen en de verhuizing naar het buitenland aftrekbaar zouden zijn;
- of dat de werknemer een fiscale vrijstelling zou genieten of een bepaalde aftrek zou mogen toepassen voor (buitenlands) inkomen dat hij ontvangt met het oog op bijzondere lasten die verband houden met zijn uitzending.

Wordt een tijdelijk in Nederland tewerkgestelde werknemer binnenlands belastingplichtig, dan heeft hij de normale regeling m.b.t. de aftrekbare kosten en verder de aftrek van zijn buitengewone lasten, persoonlijke verplichtingen en aftrekbare giften. Wordt hij op grond van het interne voorschrift slechts extern beschouwd als binnenlands belastingplichtige, dan heeft hij het 35%-forfait voor de aftrekbare kosten en geen

7) 20 oktober 1970, B 70/20263.

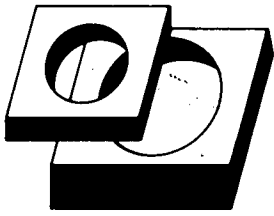
8) KB van 7 april 1965, Besluit ter voorkoming van dubbele belasting.

9) Resolutie van 4 maart 1958 no. 2 (amendement: 27 november 1959 no. 2).

10) Zie voetnoot 8.

11) Tenzij die dochter is opgericht naar Nederlands recht, dan wordt zij zelfs geacht te zijn gevestigd binnen het Rijk.

12) *IFA-Cahier*, Volume LIX b, blz. 11/256.

Bestuurlijke problemen bij gemeentelijke investeringen

D. A. P. W. VAN DER ENDE

In opdracht van de NV Bank voor Nederlandsche Gemeenten heeft het Instituut voor Onderzoek van Overheidsuitgaven een onderzoek ingesteld naar het tot stand komen van gemeentelijke investeringsbeslissingen 1). De schrijver van het rapport over dit onderzoek, Dr. J. D. Hilferink (die op dit onderwerp tevens is gepromoveerd tot doctor in de economische wetenschappen) noemt zijn studie een eerste aanzet tot de vorming van meer systematische kennis op dit terrein. Drie categorieën van investeringen zijn in beschouwing genomen: gemeentehuizen, industrieterreinen en sporthallen. Van elke categorie zijn 10 à 15 gevallen onderzocht. De bouw van gemeentehuizen valt binnen de autonome sfeer der gemeenten. Bij industrieterreinen, aangelegd in het kader van de uitvoering van een bestemmingsplan, bevinden wij ons reeds in de sfeer van het medebewind, zij het dat de gemeenten hier nog belangrijke zelfstandige bevoegdheden hebben. Het stichten van sporthallen ressorteert onder het gesubsidieerd bestuur. Bij de bouw ervan zijn de gemeenten, als zij voor de subsidies in aanmerking willen komen, aan veel voorschriften gebonden. De onderzochte projecten zijn gereedgekomen in de jaren 1969 t/m 1972. Het onderzoek heeft vooral plaatsgevonden met behulp van gemeentelijke dossiers. Slechts in beperkte mate is van mondelinge mededelingen gebruik gemaakt.

Doelstellingen

De eerste stap van elk beslissingsproces is — althans behoort te zijn — de vaststelling van de doelstelling van het project (functie van de voorgenomen voorziening, aard en omvang van de behoeften waarin deze zal moeten voorzien).

Bij de voorgenomen bouw van een gemeentehuis zal onder meer beslist moeten worden of dit alleen huisvesting zal geven aan raad, B en W en de hulporganen voor directe bijstand van die colleges, dan wel of daarin ook andere diensten zullen worden gevestigd. Het oordeel over de toekomstige behoefte komt tot uitdrukking in de reservecapaciteit. Bij het ramen van die capaciteit is door de gemeenten vooral rekening gehouden met de te verwachten toeneming van de bevolking. Factoren als een in de toekomst te verwachten andere taakverdeling tussen de overheden, de wijze waarop de overheids-taken zullen worden uitgevoerd (o.m. automatisering) en een verdere toeneming van de overheidsbemoeiingen hebben weinig aandacht gehad. Mogelijk is ook daardoor de reservecapaciteit van de gemeentehuizen over het algemeen wat krapper uitgevallen dan die welke bijv. het Bouwcentrum voor bedrijfsgebouwen wenselijk acht. De schrijver toont aan dat een wat ruimere reservecapaciteit in de praktijk maar tot een relatief beperkte kostenverhoging leidt.

Doelstelling bij de aanleg van industrieterreinen is vooral vergroting van de plaatselijke werkgelegenheid. Anders dan bij de gemeentehuizen is men hier vaak erg optimistisch geweest bij de raming van de te verwachten bevolkingsgroei. De overwegingen op grond waarvan de benodigde terreinoppervlakte per werkzame persoon is geraamd zijn niet erg duidelijk. Zij variëren van 75 tot 300 m².

Bij de sporthallen ontbreken expli-

buitengewone lasten en aftrekbare giften.

Het land van origine van de werknemer zou volgens de IFA-resolutie de uitgezonden werknemer of een belastingvrijstelling moeten verlenen, of zijn extra kosten en zijn in het buitenland betaalde belasting in aftrek moeten brengen. Dit alles ongeacht het eventuele achterblijven van zijn echtgenote en kinderen en het eventueel aanhouden van zijn woning. Wat betreft het laatste geeft Nederland in zijn eenzijdige regeling ter voorkoming van dubbele belasting door middel van de evenredigheidsmethode een vermindering van belasting (mits de werknemer elders onderworpen is aan inkomstenbelasting) 13). Verder stelde het IFA-congres, dat een goede uitwisseling van gegevens — indien een verdrag dit toelaat — tussen de belastingadministraties van beide staten fouten in dezen kan voorkomen. Hierbij kan worden opgemerkt, dat Nederland in de meeste belastingverdragen, die het met andere landen heeft gesloten, voorzien heeft in deze situatie. De uitwisseling van informatie met België, Frankrijk en de Scandinavische landen is na-

genoeg automatisch geregeld. Bij belastingverdragen tussen een ontwikkelde en een ontwikkelingsland zou volgens de IFA-resolutie bovendien een apart protocol dienen te worden opgenomen ten einde de uitwisseling van informatie te bevorderen alsmede de coördinatie tussen de belastingheffing in het land van uitzending en het land van origine van de betrokkene.

4. Slotwoord

De fiscale problemen bij het tijdelijk tewerkstellen van werknemers in het buitenland zijn veelal gecompliceerd. Subjectieve elementen spelen een grote rol. Sommige inkomensbestanddelen en kostenregelingen hebben een gemengd zakelijk en privé karakter. In veel gevallen kan o.i. een deskundig advies moeilijkheden met de belastingdienst in beide betrokken staten voorkomen.

H. A. Kogels

13) In de meeste verdragen heeft Nederland een dergelijke regeling eveneens opgenomen.

1) Dr. J. D. Hilferink, *Gemeentelijke investeringsbeslissingen*, NV-Bank voor Nederlandsche Gemeenten, Den Haag, 1975, f. 15.

ciet geformuleerde doelstellingen vrijwel geheel. De vraag van het publiek naar sporthallen is — althans bij de huurprijzen die men in de praktijk in rekening brengt — nog altijd groter dan het aanbod. De gemeenten staan als het ware in de rij om subsidie voor de bouw van een sporthal te krijgen.

Beleidsalternatieven

Bestuurskundige modellen noemen altijd de ontwikkeling van alternatieven als een belangrijke fase in het beslissingsproces. In de praktijk van het bestuur zijn er voor de besluitvormende instanties meestal maar twee alternatieven: men kan iets doen en men kan het laten.

Ook bij dit onderzoek merkt men weinig of niets van uitgewerkte alternatieve voorstellen. Waarschijnlijk zal hier mede een rol spelen dat technische diensten over het algemeen weinig voelen voor het overleggen van alternatieve oplossingen. Het uitwerken van één voorstel is al lastig genoeg. Als men daarnaast nog alternatieven aandraagt, bestaat bovendien de kans dat een oplossing wordt gekozen die niet de eerste keus van de dienst is.

Bij de bouw van een gemeentehuis doet de gemeente een keus t.a.v. de vestigingsplaats en het aantal en de afmetingen van de werkruimten. Aangaande zaken als economische levensduur, sfeer van het gebouw (utilitair of representatief), aantal en afmetingen van de representatieve ruimten, flexibiliteit van de ruimtelijke indeling, onderlinge situering der vertrekken laat men in de meeste gevallen de keus aan de architect over.

Sporthallen hebben, omdat zij *als zodanig* vrijwel alleen in de avonduren worden gebruikt slechts een beperkte gebruiksmogelijkheid. Logisch is dat men naar een mogelijkheid heeft gezocht om deze accommodaties ook overdag te gebruiken. Die mogelijkheid is aanwezig door de sporthal tevens dienst te laten doen als gymnastiekgelegenheid voor het onderwijs. Een aangename bijkomstigheid is dat de gemeente dan de normvergoeding voor gymnastieklokalen krijgt, waardoor de exploitatiekosten van de sporthal belangrijk worden gedrukt. Minder aangenaam is het dat die bijdrage in de exploitatiekosten slechts van tijdelijke aard is. Als de achterstand in de bouw van gymnastieklokalen is ingelopen moet het onderwijs uit de hal verdwijnen.

Combinatie van de sporthal met een instructiebad (of een andere voorziening) kan, zoals in één geval bleek, soms ook een te overwegen alternatief zijn. Eén der gemeenten heeft de sporthal in eigen beheer gebouwd, de andere hebben de bouw uitbesteed. Geen der gemeenten heeft zich echter — volgens de dossiers — in de pro's en contra's van deze alternatieve mogelijkheden verdiept.

Tijdsduur

De gemiddelde tijdsduur van de bouw van gemeentehuizen, van de lancering van het idee tot en met de voltooiing, was — als men afziet van buitengewone omstandigheden als uitstel door de oorlog — 16,5 jaar. Bij de sporthallen was de gemiddelde tijdsduur belangrijk korter namelijk 5,5 jaar. Voor de industrieterreinen is die tijdsduur moeilijk te bepalen omdat deze feitelijk pas is beëindigd wanneer het laatste terrein is uitgegeven.

Kosten en opbrengsten

Zowel bij de gemeentehuizen als bij de sporthallen werden de aanvankelijke ramingen van de stichtingskosten steeds overschreden, zij het bij de eerste in veel sterkere mate (langere duur van voorbereiding, specifiek ontwerp, bij de sporthallen werkt men meestal met gestandaardiseerde modellen). Opmerkelijk is dat bij de sporthallen de grootste overschrijding werd geconstateerd bij de gemeente die haar sporthal in

Deze rubriek wordt verzorgd door het Instituut voor Onderzoek van Overheidsuitgaven

eigen beheer had gebouwd. De voornaamste oorzaak van de overschrijdingen ligt niet in de loon- en prijsstijgingen, maar in foutieve ramingen en tussentijdse wijzigingen van de plannen.

Bij de exploitatie-overzichten van stadhuizen en sporthallen houden de meeste gemeenten geen rekening met de rente van eigen kapitaal. Hierdoor worden de exploitatielasten onderschat. Voorts bestaat aldus een mogelijkheid om met de investeringen te manipuleren. De wijze van aanwending van het eigen kapitaal maakt het mogelijk sommige investeringen naar verhouding „duur” te maken en andere naar verhouding „goedkoop”, zonder dat, naar de schrijver opmerkt, bestuurders en/of burgers zich daarvan bewust zijn. De exploitatierekening van sporthallen wordt overigens van het begin af al geflatteerd omdat het rijk voor de stichting ervan investeringsubsidies verleent. Bij de aanleg van industrieterreinen houden de meeste gemeenten in beginsel wél rekening met rente over het eigen kapitaal.

Vermeld werd reeds dat voor het gebruik van sporthallen als gymnastieklokaal een — in beginsel tijdelijke — rijksvergoeding wordt ontvangen. Deze vergoeding is in de meeste gevallen verreweg de belangrijkste inkomstenbron bij de exploitatie.

Men kan zeggen dat bij openbare voorzieningen de geldelijke uitkomsten in bepaalde gevallen niet beslissend be-

hoeven te zijn en dat het in laatste instantie gaat om het verschil tussen maatschappelijke baten en maatschappelijke kosten. Het karakter van „merit good”, dat een bepaalde voorziening heeft, kan rechtvaardigen dat de bedrijfseconomische exploitatierekening niet als richtsnoer voor het beleid wordt genomen. Dat is juist, maar ook dan zal men exact moeten weten hoeveel de gemeente erop toelegt, welk bedrag dan tevens het extra geldelijke offer weergeeft dat men voor de voorziening over heeft.

De doelmatigheid van het beleid

Bij de sporthallen trekt het de aandacht dat deze nogal onevenwichtig over het land zijn verspreid. Zo bestrijkt een sporthal in Drenthe gemiddeld 25.000 inwoners, terwijl dat getal voor Noord-Holland 65.000 is. Dat wekt het vermoeden dat bij het landelijk subsidiebeleid de regionale welzijnspolitiek een grotere rol heeft gespeeld dan het streven naar bevordering van de sportbeoefening in het algemeen.

De doelmatigheid van het beleid inzake de aanleg van industrieterreinen is sterk afhankelijk van de mate waarin men de factoren, die voor het vestigen van nieuwe bedrijven bepalend zijn, onderkent. Het is opmerkelijk in het rapport te lezen dat in de gemeenten slechts een geringe belangstelling valt waar te nemen voor de motieven van de ondernemers bij de keuze van hun vestigingsplaats. De vraag rijst dan ook of er in bepaalde landsdelen niet een overcapaciteit aan industrieterreinen is ontstaan (en de gemeenten zich zelf dus een strop hebben bezorgd). Op grond van de gemiddelde cijfers — maar in elke afzonderlijke gemeente ligt dat weer anders — kan op grond van de thans aanwezige voorraad in de komende 15 à 20 jaar aan de vraag worden voldaan.

Over het al dan niet bouwen van een nieuw gemeentehuis wordt in de gemeenteraden meer gediscussieerd dan over sporthallen en industrieterreinen. De met deze voorzieningen beoogde belangen, bevordering van de sportbeoefening en vergroting van de werkgelegenheid, hebben ieders sympathie. Bij de besluitvorming der gemeenten spelen de subsidiemogelijkheden — met name bij de sporthallen, in een enkel geval ook bij de industrieterreinen — een belangrijke rol. Toch is het denkbaar dat uit een oogpunt van algemeen belang — de schrijver spreekt van „objectieve rationaliteit” — ter bevordering van de beoogde belangen een andere aanwending van de gemeenschapsgelden soms de voorkeur zou hebben verdiend.

Externe invloeden

De invloed van Gedeputeerde Staten

op de uitgaven voor sporthallen en industrieterreinen is in de praktijk geringer dan hun invloed op uitgaven voor de bouw van gemeentehuizen. Bij de bouw van gemeentehuizen is hun invloed geringer in gemeenten boven 50.000 inwoners dan in kleinere gemeenten.

De invloed van de architect op de bouw van een gemeentehuis is dikwijls groter dan wenselijk moet worden geacht. Vaak gaan de gemeenten ervan uit dat de architect als raadsman kan optreden bij alle vragen waarvoor een oplossing moet worden gevonden.

Op de bouw van sporthallen heeft het centrale gezag een zeer grote invloed. Drie ministeries kunnen hiervoor subsidies verlenen en daarbij voorwaarden stellen: CRM, Onderwijs en Wetenschappen, en Sociale Zaken. Voorts werd in bepaalde gevallen nog subsidie verleend door de provincie en door de Nederlandse Sportfederatie (uit de voetbaltoto).

De NSF en het adviesorgaan voor sportaccommodaties van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten nemen voorts bij de besluitvorming een belangrijke plaats in omdat CRM een subsidieaanvraag veelal alleen in overweging neemt als beide instellingen een positief advies hebben uitgebracht. In één geval weigerde een gemeente echter om het advies van de VNG in te winnen. Met succes, want tenslotte werd het subsidie toch verleend.

De invloed van de gemeentelijke instanties

In het rapport wordt alleen aandacht geschonken aan de gemeente in haar totaliteit. De gemeente wordt niet opgesplitst in een aantal onderdelen, zoals de Raad, B en W, de gemeentelijke diensten, organisaties en groepen van de bevolking waarvan een invloed op de besluitvorming kan uitgaan. Mogelijk zou hieraan bij een ander onderzoek aandacht kunnen worden besteed.

De belangrijke invloed die met name de architecten uitoefenen bij de bouw van gemeentehuizen, doet de vraag rijzen of de gemeenten hierbij altijd wel voldoende tegenspel bieden.

Voor zover er ten behoeve van bepaalde voorzieningen onvoldoende ervaring bij gemeentelijke instanties aanwezig is, zou wellicht in grotere mate dan

tot dusver gebruik kunnen worden gemaakt van onafhankelijke instanties die zich in bestuurlijke vraagstukken hebben gespecialiseerd.

D. A. P. W. van der Ende

G.J. Whitrow: Wat is tijd? Aula-boeken 516, Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 159 blz., f. 6.

Na de tijd in historisch perspectief te hebben geplaatst, behandelt de auteur, hoogleraar in geschiedenis en toegepaste wiskunde aan de Universiteit van Londen, het tijdsbegrip in verschillende contexten: in de moderne (mechanica, thermodynamica en relativiteitstheorie), in de fysica en in de biologie. Tenslotte stelt hij enkele zeer fundamentele problemen aan de orde: bestaat tijd onafhankelijk van het menselijke kenvermogen of is hij daar juist een produkt van?; heeft tijd een oorsprong, een richting, een doel?

CBS: Plaatverwerkende industrie 1971. Produktiestatistiek, Staatsuitgeverij, Den Haag, 1974, 26 blz., f. 5,50.

Produktiestatistiek van bedrijven uit de metaalverwerkende industrie, omvattende fabrieken die halffabrikaten, onderdelen, completeringsartikelen e.d. vervaardigen voor andere bedrijven, die deze verder verwerken tot eindprodukten.

Prof. Dr. L. Koopmans: Overheidsfinanciën. Tweede herziene druk, De Erven Bohn BV, Amsterdam, 1974, 173 blz., f. 21,50.

De eerste druk van dit leerboek over openbare financiën werd in *ESB* van 6 september 1972 besproken door Drs. V. Halberstadt. Deze recensent vond het boek een nuttige inleiding tot de beginselen van de overheidsfinanciën. De auteur concentreert zich op de praktijk van het begrotingsbeleid en de institutionele en bestuurskundige aspecten.

ten. De belangrijkste wijzigingen t.a.v. de eerste druk hebben betrekking op de rapporten van de interdepartementale studiegroep over het structurele begrotingsbeleid, de stringente begrotingsuitvoering, het schijventarief in de loonen inkomstenbelasting en de financiering van de Europese Gemeenschappen.

Jhr. Drs. W. R. Th. I. M. van der Does de Willebois: Het Nederlandse algemene bankwezen. Deel I, Binnenlands bedrijf en huidige functies; deel II, groeifactoren. Serie Bank- en effectenbedrijf, NIBE, Amsterdam, Kluwer, Deventer, 1974, deel I, 80 blz., f. 8; deel II, 62 blz., f. 7,50.

Deel I beoogt de vraag te behandelen waardoor de snelle ontwikkeling van het Nederlandse bankwezen mogelijk was. Beschreven worden de belangrijkste huidige taken, waarbij zorg wordt besteed aan financieel-technische aspecten en achtergronden met hier en daar een theoretische uitleg.

In deel II wordt aan de hand van reeds gepubliceerde economische prognoses nagegaan wat de belangrijkste groeibepalende factoren voor de algemene banken in de nabije toekomst kunnen zijn.

ESB

Mededeling

Financieringsbronnen voor bedrijfsleven

Van dinsdag 18 maart a.s. tot en met donderdag 20 maart a.s. organiseert de Stichting Bedrijfskunde een seminar over: „Financieringsbronnen voor het bedrijfsleven”. Leiding berust bij Prof. Dr. M. P. Gans.

Sprekers zijn:

G. Blaak, Mr. J. H. Fransen van de Putte, Prof. Dr. M. P. Gans, Drs. G. A. C. Heerkens, Drs. J. A. van Ogtrop, Prof. Dr. C. J. Rijnvos, Drs. K. A. Verhey, Mr. J. F. Visser, Dr. D. M. N. van Wensveen, R. Wijkstra en Drs. L. van Zwol.

Plaats: collegezaal Stichting Bedrijfskunde, Poortweg 6-8. Delft. Kosten: f. 1.200 (incl. literatuur, lunches en diners). Aanmelden vóór 14 februari a.s. Inlichtingen: Drs. W. J. A. Lagendaal of Mej. I. M. Smit, tel.: (015) 56 92 54.

Schakel bij vacatures voor leidende functies steeds **ESB** in: in vrijwel elk groot bedrijf wordt dit blad veelvuldig gelezen.

Advertentie-opdrachten te richten aan:

ADVERTENTIE-AFDELING ESB, POSTBUS 42, SCHIEDAM, TELEFOON (010) 26 02 60